

ისტორიის დოქტორი, ივანე ჯავახიშვილის
ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის
ახალი და უახლესი ისტორიის განყოფილე-
ბის მთავარი მეცნიერ-თანამშრომელი

XIX ს. 30-იანი წლების რაჭა ფრადარიკ დიუბუა და მონაქარს „მოგზაურობის“ მიხედვით

ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერე იმ მეცნიერ-მოგზაურთა რიცხვს მიეკუთვნება, რომელთა თხზულებებმაც ევროპული ქართველოლოგიის განვითარებაში უდიდესი როლი შეასრულეს. წარმომობით შვეიცარიელი ფრანგი, დიუბუა იყო ცნობილი სწავლული – გეოლოგი, ბუნებისმეტყველი და არქეოლოგი. თავისი მოღვაწეობის მანძილზე მან მრავალ ქვეყანაში, მათ შორის – ყირიმსა და კავკასიაში, იმოგზაურა. 1833 წლის ზაფხულში დიუბუა ჩავიდა რუსეთში და აქედან გაემგზავრა კავკასიაში. რუსული სამხედრო ხომალდით მან კავკასიის სანაპირო ზოლის გასწვრივ იმოგზაურა, შემდეგ კი მოიარა დასავლეთი ამიერკავკასია თბილისის ჩათვლით. მოგზაურობისას იგი აწარმოებდა დღიურებს, სადაც დაწვრილებით აღწერდა ნანახსა და მოსმენილს, პარალელურად კი აზუსტებდა ანტიკური, შუა საუკუნეებისა და მისივე თანამედროვე ევროპელი თუ რუსი ავტორების ცნობებს ამ რეგიონის შესახებ. ამასთანავე, დიუბუას პირადი კონტაქტებიც ჰქონდა სწავლულ კავკასიოლოგებთან და მათგან იღებდა ახალ, ჯერ კიდევ გამოუქვეყნებელ მასალებს კავკასიის შესახებ. ზემოთქმულიდან გამომდინარე, დიუბუას ექვსტომიანი ნაშრომი „მოგზაურობა კავკასიის გარშემო“¹ წარმოადგენს არა მხოლოდ მოგზაურის ჩვეულებრივ დღიურს, არამედ სერიოზულ მეცნიერულ გამოკვლევას, სადაც ნათლად ჩანს ავტორის დიდი ერუდიცია. ამის დამადასტურებელია ის ფაქტიც, რომ აღნიშნული ნაშრომი გამოცემისთანავე იქნა ჯეროვნად შეფასებული და 1838 წ. იგი საფრანგეთის გეოგრაფიული საზოგადოების ოქროს მედლით დაჯილდოვდა.

თავის ნაშრომში დიუბუა უხვად იყენებს როგორც ანტიკურ ავტორთა თხზულებებს, ისე მომდევნო ხანის ევროპელ მოგზაურთა

ჩანაწერებსა და მისიონერთა რელაციებს. გარდა ამისა, მას მჭიდრო კავშირი ჰქონდა რუსეთში გადასახლებულ ქართველ ბატონიშვილებთან და ხშირად სარგებლობდა მათი კონსულტაციებით. აღნიშნულიდან გამომდინარე, დიუბუას „მოგზაურობა“ ანტიკური და შუა საუკუნეების ეპოქის ავტორთა თხზულებებში დაცული მნიშვნელოვანი მასალების შემაჯამებელ ნაშრომადაც გვევლინება. ამავე დროს, თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ამ ნაშრომით დიუბუამ სამეცნიერო ასპარეზზე გამოიტანა იმ დროისათვის სრულიად ახალი მასალა კავკასიის შესახებ.

დიუბუას ნაშრომი დაყოფილია ცალკეულ თავებად, თითოეული მათგანი დასათაურებულია რომელიმე ისტორიული ძეგლის ან გეოგრაფიული ადგილის სახელწოდების მიხედვით. ერთ-ერთი ასეთი თავი ეძღვნება რაჭის აღწერას, რომლის თარგმანსაც, შესაბამისი კომენტარებითურთ, გთავაზობთ ნარმოდგენილ პუბლიკაციაში. ტექსტის სპეციფიკიდან გამომდინარე, ავტორისეული შენიშვნები უცვლელად დავტოვეთ (გვერდების ბოლოს მრგვალ ფრჩხილებში მოცემული ნუმერაციის სახით).

* * *

კირქეული ხეობა, სადაც სოფელი ხოტევი² მდებარეობს, ფაზისის ხეობის გვერდით, ხელმარცხნივაა განლაგებული; ჩრდილოეთით, სხვა ხეობების მიმართულებით, იგი გახსნილია. აქ ორი პატარა, მაგრამ საკმაოდ წყალუხვი მდინარე გაედინება: ერთ-ერთი – ხოტეურა³ – მიედინება მარჯვენა მხრიდან, მეორე კი – მარცხნიდან და ხოტევეთან უერთდება ხოტეურას. ამ მდინარეებზე გამართულია რამდენიმე მარტივი, იმერული ნისქილი, რომელთა შესახებაც ქვემოთ ვისაუბრებ. ფერდობები აქ მთლიანად ცარცული კირქვისაა; ხეობას სხვა კალაპოტი არა აქვს, გარდა ამ მდინარეების კალაპოტისა. ყველგან დაღმართებია, უმრავლესობა – მცირედ დაქანებული პატარა ხეობებია, რომლებიც დაფარულია მინდვრებით, აქა-იქ უნესრიგოდ გაფანტული სახლებითა და ნიფლისა თუ მუხის ტყეებით.

ხოტევი უნინ რაჭის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ციხე იყო; 1772 წელს იგი რუსებმა აიღეს და გენერალ ტოტლებენის ბრძანებით დაანგრიეს (ზუსტად იმ დროს, როდესაც ასევე დაანგრიეს შორაპანი, ვარციხე და ბაღდადი),⁴ ამჟამად შემორჩენილია მხოლოდ კედლების

ნანგრევები ⁽¹⁾, რომლებიც ველური ვაზით დაფარულ კლდეზეა მიმოყრილი. ამ ნანგრევებში ყურადღებას იპყრობს მშვენიერი წყარო, რომლითაც ამჟამად ივსება დიდი, გადახურული წყალსატევი. იმერლებმა, რომლებმაც თავის დროზე ეს ციხე ააგეს, პომპეზური წარწერის ნაცვლად კარიბჭის ზემოთ ამოკვეთილი დატოვეს თავიანთი ხელების გამოსახულება, ინიციალებით – B და G. ასეთი ჩვეულება ამ ხეობებში საკმაოდ გავრცელებულია, რადგან ბევრი ასეთი დახატული ან ქვაზე ამოკვეთილი ხელი მინახავს ლეხის კოშკების სათოფურებზე თუ უწერის ეკლესიის კარზე. ნანგრევებიდან მშვენიერი ხედი იშლება იმ ადგილზე, სადაც იწყება ხეობა ფაზისის მხარეს და სადაც მეორე, ასევე დანგრეული, კვირიკეს ციხე⁵ მოჩანს ⁽²⁾.

მიუხედავად იმისა, რომ ხოტევის ციხე დანგრეული იყო, კოლხეთის ჯარის ერთი ნაწილის განთავსება მაინც აქ ამჯობინეს, რადგანაც დაბლობში გამეფებული მაღალი სიკვდილიანობა ხელისუფლების წარმომადგენლებს ძალზე აშინებდათ; ხოტევი კი ფაზისის დონიდან მართლაც საკმაოდ ამაღლებულ ადგილზე მდებარეობს და გარდა ამისა, აქ ჯანმრთელი კლიმატია. აქ იგზავნებოდნენ დაავადებული ჯარისკაცები, რომლებიც საოცრად სწრაფად გამოჯანსაღდებოდნენ ხოლმე; მოგვიანებით, არ ვიცი რა მიზეზით, მაგრამ ეს ადგილი მიატოვეს და ჯარისკაცებს თავი მოუყარეს ისევ ქუთაისში, სადაც დაავადებისა და თვით სიკვდილიანობის მაჩვენებელიც კი ბევრად მაღალია. მიატოვეს აგრეთვე ბანაკიც და საწყობებიც, რომელთა დიდი ნაწილიც ქარმა დაანგრია. რადგანაც ხოტევი რაჭის მაზრის მთავარი ქალაქი იყო, აქ დატოვეს მაზრის მერი, ანუ მმართველი და რამდენიმე კაზაკი. მთელ მაზრაში არც ერთი რუსი ჯარისკაცი არ დარჩენილა, რაც საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ეს მთიელი ხალხი სამშვიდობოდ იყო განწყობილი.

მერმა, წარსულში სამხედრო პირმა, რომელსაც ოდნავ სიზანტე ახასიათებდა, დამიყოლია, ცოტა ხნით გადამედო ჩემი გამგზავრება. მან ამიხსნა, თუ რაოდენ რთულია ზოგიერთი კანონის ამოქმედება და გატარება ისეთ ვრცელ იმპერიაში, როგორიც არის უზარმაზარი რუსეთი, სადაც განსხვავებულია მოსახლეობაც, სარწმუნოებაც და კლიმატიც.

⁽¹⁾ იხილეთ ატლასი, II სერია, ფურც. 19, c.

⁽²⁾ გიულდენშტედტი წერს Kerike-Tsminda და Kwerike-Tsminda; ეს არის იგივე Kwaza გენერალ ხატოვის რუკაზე.

ყოველთვის, როდესაც რუსი ჯარისკაცი ამიერკავკასიაში შემოდგამდა ფეხს, იგი საკუთარ თავს ეუბნებოდა: „მშვიდობით, რუსეთო! მე მტკიცედ მაქვს გადაწყვეტილი აქ დამკვიდრება“. ავის მომასწავებელი, ხშირ შემთხვევაში მცდარი წინათგრძნობა მათში იწვევდა შიშს ამ მხარეში საკუთარი მომავლის მიმართ: საშინელი დაავადებები, სრული იზოლაცია იმ ადგილებისა, სადაც მათ უწევდათ სამსახური, ათასნაირი გაჭირვება, განსაკუთრებით მორალური დანაკლისი, ენის უცოდინარობა, – ყოველივე ეს მუდმივად იწვევდა მათში სურვილს, პირველივე შესაძლებლობისთანავე სასწრაფოდ, უკან მოუხედავად გასცლოდნენ აქაურობას. ეულად, მხოლოდ საკუთარი თავის ამარა დარჩენილებს, ხმის გამცემიც კი არ ჰყავდათ; მოკლებულნი იყვნენ ყოველგვარ საზოგადოებას, მშობლიურ გარემოს, მეგობრებსა და ქალებს, რომელთაც შეეძლოთ მათთვის ნუგეში ეცათ და მათი ბუნებრივი მოთხოვნილებებიც დაექმაცოფილებინათ; და აი, ასეთ ვითარებაში ისინი ეცნობოდნენ ქართველ ლამაზმანებს, ხშირად მათთან ადვილად ამყარებდნენ კავშირს, ზოგჯერ კი გულუბრყვილოდაც მიენდობოდნენ ხოლმე მათ; მაგრამ როდესაც საქმე ქორწინებაზე მიდგებოდა, ჯარისკაცებს საკუთარი სამშობლო გაახსენდებოდათ და კიდევ უფრო მეტი სევდა შემოანვებოდათ გულზე. დროთა განმავლობაში ასეთი ურთიერთობები ჯერ ინტიმურ, შემდეგ კი ცოლ-ქმრულ ურთიერთობებში გადაიზრდებოდა ხოლმე. ზნე-ჩვეულებათა უბრალოებდან, ტრადიციებიდან თუ ზოგადი მაგალითებიდან გამომდინარე, ამაში არანაირ მანკიერებას არ ხედავდნენ; იზადებოდნენ ბავშვები, რომლებსაც თავდაპირველად, ჯერ კიდევ ევროპული ცრურწმენებით შეპყრობილნი (?), ნაკლებად აქცევდნენ ყურადღებას, მაგრამ მალე ბავშვი თვითონვე პოულობდა მამის გულისაკენ მიმავალ გზას; აი, მაშინ კი იწყებოდა მტანჯველი ბრძოლა საკუთარ თავთან: შეირთოს თუ არა ცოლად ბავშვის დედა? რა გადაწყვეტილებაც არ უნდა მიეღოთ, ამ საცოდავი ბავშვებისათვის უმჯობესი იქნებოდა, სულაც რომ არ დაბადებულიყვნენ ამქვეყნად: მოიტანს კი რაიმე სარგებლობას, თუკი მათი მამა მათივე დედაზე დაქორწინდება? მკაცრი კანონი, ასე ვთქვათ, მათ მაინც გარიყავს საზოგადოებიდან:

იმპერატორმა ნიკოლოზმა გადაწყვიტა აღეკვეთა ეს მიუტევებელი თავაშვებულობა, რომელიც სწრაფად ვრცელდებოდა მაღალი სამხედრო რანგის მქონე კეთილშობილთა შორის და რომელსაც თან სდევდა უამრავი უნესრიგობა; მან გამოაცხადა, რომ ქორწინებამდე დაბადებული ყველა ბავშვი უკანონოდ ითვლებოდა და ასეთად დარჩებოდა სამუდამოდ, მიუხედავად იმისა, იქნებოდა იგი გენერლისა

თუ თავადის შვილი; მას არ ჰქონდა უფლება, მომავალში რომელიმე სამოქალაქო თუ სამხედრო თანამდებობა დაეკავებინა; იგი საზოგადოების უმდაბლეს კლასს განეკუთვნებოდა და იძულებული იყო საარსებოდ რაიმე ხელობისათვის მიეყო ხელი; ეს კიდეც არ არის ყველაზე დიდი უბედურება – ადამიანი ხომ შრომისათვის არის გაჩენილი; მაგრამ წარმოიდგინეთ ამიერკავკასიაში ისეთი ოჯახი, რომელშიც ერთი დედ-მამისაგან ნაშობი ბავშვები დაყოფილნი არიან პრივილეგირებულებად და არაპრივილეგირებულებად: კანონის თანახმად, ერთნი – მდიდარნი, მეორენი – ლატაკნი და ჩაგრულნი, ერთნი – საზოგადოებაში დაფასებულნი, მეორენი – სახელგატეხილნი, ერთნი – წარჩინებულნი, მეორენი კი – ყმათა რიგებში ჩარიცხულნი⁶.

რამდენი ასეთი გაუბედურებული ოჯახი მინახავს საქართველოში, რამდენი ასეთი მშობელი მამა, რომელიც იტანჯებოდა თავისი შვილის მომავლის გამო! საბრალო მერს ცხრა თუ ათი შვილი ჰყავდა და არც კი ვიცი, მათგან რამდენი იყო კანონიერი. ეს ბავშვები განწირულნი იყვნენ, რადგან მიუხედავად მომავალში მოსალოდნელი უსახსრობისა, მამები მათ მაინც არ ასწავლიდნენ რაიმე ხელობას, რადგან ეს სათაკილოდ მიაჩნდათ. მათ არ იღებდნენ სამუშაოდ არც კანცელარიაში, არც საჯარო სამსახურში და ასე უსაქმოდ და უმომავლოდ დაყიალებდნენ; ვინ იცის, საით გადაისროდა მათ ესოდენ სასონარკვეთილი ყოფა!.. დიდება შენდა, დიდო მონარქო! დაე, შენმა კანონმა შეაშინოს და სწორ გზაზე დააყენოს ნამდვილი დამნაშავენი, შენმა გულმონყალებამ კი იხსნას უდანაშაულოდ გაუბედურებულნი! [...]

ავედით 400-500 ფუტის სიმაღლის ოდნავ დაქანებულ ბექობზე, მანამდე კი გავიარეთ სოფელი ჭელიაღელე (Tchenegele)⁷, სადაც პატარა ხეობაში, რომლის სიღრმეც მისივე ყველაზე მაღალი წერტილიდან ქვემოთ 200 ფუტია, ვნახე რამდენიმე ასეული ნაბიჯის სიგანისა და 300-400 ნაბიჯის სიგრძის პატარა, გაუმდინარე ტბა (¹). ტბის ხელმარცხნივ ჩამოვიტოვეთ ნიკორწმინდის მონასტერი, რომლის დათვალიერებასაც უკან დაბრუნებისას ვაპირებდით [...]

(¹) გიულდენშტედტი ამბობს, რომ ტბის ირგვლივ მდებარე ჭაობში მან ნახა *Betula alnus*, *Rhamnus frangula*, *Lithrum salicaria*, *Alisma plantago*, *Banunculus lingue*, *Menianthes trifoliata*, რომლებიც მას სხვაგან არსად უნახავს კავკასიაში.

კვლავ გაუწყევით ხოტევისაქენ მიმავალ გზას და გადაწყვიტეთ ნიკორწმინდაში⁸ შეგვესვენა, თან ეს დიდებული ეკლესიაც დაგვეთვალიერებინა. საოცარია მისი სტრუქტურა, რომელიც ძალზე უახლოვდება იმ ეპოქას, როცა ქუთაისის ტაძარი აიგო. ინტერიერის აგებულება მას განსაკუთრებულ გამორჩეულობას ანიჭებს: იგი განსხვავდება ყველა დანარჩენი აქაური ტაძრისაგან. გუმბათი ეყრდნობა ნახევარწრიულ თაღებს, რომლებიც უკავშირდებიან ექვს ნიშას; მათგან ორი ნაგრძელებულია და ქმნის შესასვლელს და საკურთხეველს, დანარჩენი ოთხი კი ნახევარწრიულია და წარმოადგენს გვერდით მკლავებს.

ინტერიერის კედლები მთლიანად არის დაფარული ფრესკული მხატვრობით, ექსტერიერში შესასვლელი კარი კი ქუთაისის ტაძრის კარიბჭის მსგავსად არის მორთული; შუაში ღვთისმშობლის, ხოლო გვერდებზე – წმინდა გიორგის ქანდაკოვანი რელიეფები მოსჩანს. იგივე სიუჟეტი მეორდება საკურთხევლის ფასადზეც, რომელიც გადის აღმოსავლეთით. აქ ბარელიეფის ორსავე მხარეს გამოსახულია სამი წმინდანი, აღმართული ასევე სამი სხვადასხვა, მუხლმოყრილი ფიგურის თავზე.

სამხრეთის ფასადზე მოთავსებული მეორე ბარელიეფი (რომელიც მე III სერიაში ჩავხატე, იხ. ფურც. 21, ნახ. 5) გამოსახავს მაკურთხეველ იესო ქრისტეს; იგი ორ ანგელოზს უჭირავს, ორი სხვა ანგელოზი კი საყვირზე უკრავს; მათ შორის ეშვება დიდი ხელის მტევანი კურთხევისათვის მოხრილი თითებით.

ზემოთ მოთავსებულია წარწერა, რომელიც ისეთი ლამაზი ასოებითაა ამოკვეთილი და ისეთი ხაზებითაა მორთული, რომლის მსგავსიც არსად მინახავს; წარწერა ასე ითარგმნება ფრანგულად: „ესე არს ჩემი მეორედ მოსვლა“. სიტყვები, როგორც ამბობენ, ახალი აღთქმიდან არის ამოღებული, ხოლო ბარელიეფი გამოსახავს ქრისტეს, რომელიც განკითხვის დღეს გამოჩნდება.

ყველაზე მეტად დამაინტერესა დიდი ხელის გამოსახულებამ, რომლის თითებიც კურთხევის ფორმით არის მოხრილი და მოგვაგონებს დიდ სქიზმას, რომელმაც ბერძნული და რომაული ეკლესიების გათიშვა გამოიწვია: ფოტიოსმა⁹, რომელიც 887 წელს არჩეულ იქნა კონსტანტინოპოლის პატრიარქად, მიუხედავად იმისა, რომ პაპის ტახტი იმ დროს იგნასიოს¹⁰ ეკავა, თავისი საქციელის გასამართლებლად სხვა საშუალება ვერ მოძებნა, გარდა იმისა, რომ იგნასიოსა და პაპ ნიკოლოზს¹¹ ერესი დასწამა. ძირითადი საყვედური, რომელიც მან რომაული ეკლესიის მიმართ გამოსთქვა, გახლდათ ის, რომ ნიკეას სიმბოლოზე დამატებულ იქნა ფილიოკე¹² და, შესაბამი-

სად, დაადგინეს, რომ სულიწმინდა ისევე წარმოიშვა ძისაგან, როგორც მამისაგან. განხეთქილება მხოლოდ 1053 წელს დასრულდა, როდესაც პატრიარქმა მიქაელ ცერულერმა¹³ მოინდომა, მთლიანად გამოჰყოფოდა რომაულ ეკლესიას და უარეყო რომის პირველობა. ცერულერმა განაახლა ფოტიოსის ძველი ბრალდება და ამ დროიდან მოყოლებული, სულიწმინდის წარმოშობა მამისაგან და ძისაგან, ან – მხოლოდ მამისაგან, იყო ის ძირითადი დამახასიათებელი ნიშანი, რომელიც ამ ორ ეკლესიას ერთმანეთისაგან განასხვავებდა. ღვთისმსახურების რიტში თავისი საკუთარი რწმენის დამკვიდრების მიზნით, თითოეულმა მათგანმა მიიღო კურთხევის ისეთი ფორმა, რომელიც რიტუალში სწორედ ამ განსხვავებას გამოხატავდა (¹).

ნიკორწმინდის ეკლესია უდავოდ სქიზმის¹⁴ დასაწყისით თარიღდება, რაც მშვენივრად ეთანხმება ტრადიციას, რომლის თანახმადაც იგი XI საუკუნის მინურულის ნაგებობად არის მიჩნეული.

გალერეის კარზე, რომელიც ამ (ანუ სამხრეთის-ლ. მ.) ფასადზეა ჩასმული, გამოსახულია ორი ანგელოზი, რომელთაც ჯვარი უჭირავთ; ხოლო გალერეის მეორე, ჩრდილოეთისაკენ მიმართულ კარზე გამოსახულ ორ ანგელოზს კი ჯვარი სათითაოდ უპყრიათ ხელთ.

დაბოლოს, დასავლეთის, ანუ წინა ფასადზე, კვლავ მაკურთხეველი იესო ჩანს.

ჩარჩოში ჩასმული ყველა ეს ბარელიეფი ლამაზად არის ჩამოწკრივებული დიდი გემოვნებით გამოკვეთილი ორნამენტებითა და არაბესკებით შემკულ ერთიან არეებში; მაგრამ რაც შეეხება ფიგურებს, ჩემი ნახატის მიხედვით შეიძლება განსაჯოთ, რომ ყველა მათგანი საშინლად უგემოვნოდ და ყოველგვარი პროპორციის გარეშეა დახატული.

ჩუქურთმები და არაბესკები, რომლებიც ფარავენ გუმბათს, კედლებსა და გალერეებს, აგრეთვე ძალიან ლამაზია. არსად, არც საქართველოში და არც იმერეთში, უფრო მდიდრულად მორთული ეკლესია არ შემხვედრია.

ისევე როგორც ქართული სტილის ყველა ეკლესიაში, ფასადი, გარდა თავისი ბარელიეფებისა, კიდევ უფრო მდიდრულად არის დეკორირებული არქიტექტურული ფორმებით. უფრო დაბალი ორი ცრუ, ნახევარწრიული თაღედი, ისევე როგორც ქუთაისში, ეყრდნობა უფრო დიდს, რომელიც შუაშია მოთავსებული. არა მხოლოდ გო-

(¹) Lebeau, Histoire du Bas Empire, ტ. XIII, გვ. 239 და 304, და ტ. XIV, გვ. 387, სენ-მარტენისა და ბროსეს გამოცემა.

თიკური, ერთმანეთისაგან გამყოფი სუსტი კოლონებია უხვად მორთული, არამედ ცრუ თაღედის შიდა არეც ჩინებულად მოჩუქურთმებული ჩარჩოთია გარშემოვლებული. ვიმეორებ, არასდროს მინახავს ჩუქურთმებისა და რელიეფების მსგავსი სიუხვე, არც ისრული კამარა, ან რაიმე მსგავსი მინახავს სადმე.

11 (23) სექტემბრის მშვენიერ დღეს ზემო რაჭის¹⁵ დასათვალიერებლად გავემგზავრეთ. ჩავედით ხოტევის ხეობაში და მთელი 4 ვერსის¹⁶ მანძილზე, ახალსოფლამდე ვიარეთ თეთრ ცარცულ ნიადაგზე, რომელიც ჰორიზონტალური, უსასრულოდ დასერილი ფენებისაგან შედგებოდა, საიდანაც დაახლოებით 9⁰-ის ტემპერატურის მქონე უამრავი წყარო ამოსჩქეფდა.

ახალსოფლის ზემოთ ჩნდება ნაცრისფერი ფიქლის ნაფენები. ხელმარჯვნივ, მთის მწვერვალზე რჩება სოფელი გორა თავისი კოშკით.

ახალსოფელში უკვე ვაზია გაშენებული; ეს არის ბიჯგებზე ასხმული დაბლარი. ველური ვაზი ხოტევის შუა გზამდე გვხვდება, უკანასკნელი შტამბები ძველი ციხის ნანგრევების ახლოს მოჩანს.

რიონს ანუ ფაზისს ხოტევიდან 5 ვერსზე იწასთან (Hissa)¹⁷ ახლოს⁽¹⁾ მივადექით; იწასაც, აგრეთვე, კვადრატული კოშკი იცავდა. აქედან მოყოლებული, კოშკები ხშირად გვხვდება და ისინი, შეიძლება ითქვას, ამ ქვეყნის გარეგნულ სახეს ქმნიან¹⁸.

ულამაზესმა პეიზაჟმა დიდი ხნით მომტაცა თვალი, ნათლად ვხედავდი ფაზისს, მაგრამ ვერ გავარკვეე, საიდან მოედინებოდა, რადგან ხეობა უზარმაზარი კლდეებით იყო ჩაკეტილი და გასასვლელი არ უჩანდა; მაგრამ ბოლოს, 8 ვერსის გავლის შემდგომ, მივხვდი, რომ ვცდებოდი: უეცრად, თითქოს ჯადოსნური „სეზამეს“ ძალით, ჩემს პირდაპირ კლდე გაიხსნა, და დავინახე, უზარმაზარი რაბის მეშვეობით როგორ მოედინებოდა აქაფებული ფაზისი ჩვენს თვალწინ გადაშლილი ზემო რაჭიდან. [...]

მარჯვენა ნაპირზე გადასასვლელად ხის სუსტი ხიდი აღმოვაჩინეთ; მხოლოდ ამ ნაპირზე იყო შესაძლებელი არა გზის, არამედ კლდეზე მიმავალი საცალფეხო ბილიკის გაყვანა. ხიდის თავები საიმედოდ იყო დაცული კლდეში ჩაშენებული ნაგებობებით, რომლებსაც სათოფურებიც ჰქონდათ. სულ მცირერიცხოვან, მაგრამ მამაც ადამიანებს აქ შეეძლოთ ხანგრძლივად გაენიათ წინააღმდეგობა მთელი ჯარისათვის.

(¹) გიულდენშტედტი წერს Iza-ს.

იმავე ნაპირზე, მარცხენა კლდის თავზე დამანახეს ეკლესია, რომელიც აგრეთვე ჩემს ნახატზეც ჩანს; ვერასდროს წარმოვიდგენდი, რომ ასეთ უცნაურ ადგილზე შესაძლებელი იყო ეკლესიის აგება. იგი მაღალ მთებში ნაგები ძველი ქართული, აზიური სტილის ეკლესიების მსგავსია, სადაც კერპები და თაყვანისცემის სხვა ობიექტები უნდა ყოფილიყო გამოფენილი. იგი ასევე ნააგავს იმ ეკლესიებს, რომლებიც მალევე აშენდა მას შემდეგ, რაც წარმართობა ქრისტიანობით შეიცვალა. ამ ეკლესიას ველიეთი¹⁹ ჰქვია და მას ემსახურება მღვდელი, რომელიც აქვე, ამ შევარდენის ბუდეში ცხოვრობს. აქ მოხვედრა შესაძლებელია სოფელ წესიდან²⁰ (Tsesse)(¹), რომელიც რაბის შიგნით, კლდეებზეა გაშენებული.

რაბის კლდეების ნაპრალებიდან, ფაზისის დონიდან 8 ფუტზე, 10,5⁰-იანი ტემპერატურის მქონე გოგირდის წყარო გამოედინება [...]

როგორ გავოცდი, როცა ამ სივინროვიდან 300-იოდე ნაბიჯის გავლის შემდეგ აღმოვჩნდი მშვენიერ პატარა ხეობაში, სადაც ადამიანი თავს ლალად და თავისუფლად გრძნობს. ეს არის ბარაკონის ხეობა, რომლის სიგრძე 3-4 ვერსამდე იქნება [...]

თავად გრიგოლ ერისთავის უბრალო, სოფლური ხის სახლის ზემოთ მდინარე ლუხუნი²¹ ფაზისს უერთდება. ეს პატარა ხეობა სწორედ ამ თავადის საკუთრებაა; როგორც ამბობენ, პაპამისი დიდი მშვიდობისმოყვარეობით არ გამოირჩეოდა. ჩემს ნახატზე, პირდაპირ, ორი მდინარის შესართავთან, კუთხეში ჩანს მოშავო ფერის ხრიოკი კლდე, რომელსაც თავი ამოუყვია მის ძირშივე გაშენებული ტყის სიღრმიდან. ამ კლდეზე დგას ციხე ორი კოშკით: აი, ასე გამოიყურებოდა თავად ერისთავის კარ-მიდამო, რომლის სახელწოდებაც – „მინდა-ციხე“ (რაც ციხის საჭიროებას აღნიშნავს) კარგად მეტყველებს აქ გამეფებულ შფოთსა და გაუთავებელ ომიანობაზე მეთვრამეტე საუკუნეში (²).

(¹) გიულდენშტედტი წერს Zessi.

(²) იხილეთ ატლასი, II სერია, ფერწ., ფურც. 19, b. მინდა-ციხის ხედი შევალზე გამბასაც აქვს მოცემული თავის ატლასში, რომელიც მის ნაშრომს ერთვის, მაგრამ ეს ხედი პარიზში იყო შექმნილი. მხატვარს უთხრეს: დახატეთ ჩანჩქერი, რომელიც მდინარეში ვარდება, გვერდით დაუხატეთ მოშავო კლდე, ზემოთ კი – ციხე, და ნახატიც მზად არის! მდინარე, ციხე და კლდე მართლაც რეალურად არსებობს, მაგრამ ნულარ იკითხავთ, არის თუ არა ოდნავი მსგავსება დეტალებში, განსაკუთრებით კი – არის თუ არა ბარაკონში ნაძვები.

თავისი წინაპრების მსგავსად, თავადი ერისთავიც რაჭის მმართველის ტიტულს (Ratchis-Eristavi – რაჭის ერისთავი) ატარებდა და იმერეთის მეფის მორჩილებაში განაგებდა ამ კუთხეს. 1767 წელს თავადმა²² ჩათვალა, რომ საკმაოდ ძლიერი იყო საიმისოდ, რათა დადიანისა და გურიელის მსგავსად, თვითონაც განთავისუფლებულიყო სოლომონ მეფის ქვეშევრდომობისაგან. მით უფრო, რომ იმ დროისათვის მეფე ძირითადად თურქებისაგან თავდაცვით იყო დაკავებული; მაგრამ ამ უკანასკნელს მაინც აღმოაჩნდა საკმაო ძალა, რათა გაურჩეული ერისთავი თავისი გავლენის ქვეშ დაებრუნებინა: საჩხერელი წერეთლების დიდი დახმარებით, რომელნიც შურით შეჰყურებდნენ რაჭის ერისთავთა გაძლიერებას, მეფემ მალევე ისევ დაიმორჩილა თავადი, რის შემდეგაც მას თვალები დათხარა, ხოლო რაჭის საერისთავო სამეფო სამფლობელოებს შეუერთა, როგორც წერეთლების (საწერეთლოს?–ლ.მ.) ნაწილი. თავისი შურისძიება მეფემ იმით დააგვირგვინა, რომ ბარაკონში გაანადგურა თავადის საცხოვრებელი, რომელიც 1771 წელს, როდესაც გიულდენშტედტი სოფელ წესში რამდენიმე დღის მანძილზე ელოდებოდა ბრძანებებს და თვით სოლომონის ვიზიტს²³, ფერფლისა და ნანგრევების გროვას წარმოადგენდა (1).

შემორჩენილია მხოლოდ ციხის სახურავის რამდენიმე ფრაგმენტი, ციხე კი მთლიანად მიტოვებულია; ქვის ხიდი, ლუხუნის კლდეების ზემოთ, ნახევრად დანგრეულია, ისევე როგორც კოშკი, რომელიც მის მისასვლელებს იცავდა.

თავისი დიდების პერიოდში თავადმა ერისთავმა, რომელსაც თვალები დათხარეს, ფაზისისა და ლუხუნის შედინების ადგილის ზემოთ აგებული პატარა სამლოცველო მშვენიერი ეკლესიით შეცვალა; ეს იყო ყველაზე საუკეთესო ეკლესია, რომელიც დიდი ხნის მანძილზე იმერეთში აუგია რომელიმე მეფეს ან კერძო პირს. იგი თლილი ქვებითაა ნაგები, ნამდვილ ქართულ სტილში. კარნიზები, სვეტები და სარკმლის ჩარჩოები მშვენივრად გამოძერწილი ჩუქურთმებით არის დაფარული. ეკლესია აგებულია 1753 წელს.

სადილად თავად გრიგოლთან წავედით. იგი შინ არ დაგვხვდა, მაგრამ მისი მეუღლე შეეცადა კარგი მასპინძლობა გაენია ჩვენთვის: ძველი ცაცხვის ქვეშ, რომელიც საამო ჩრდილს ფენდა ეკლესიას, მან საჭმელი გამოგვიგზავნა, თვითონ კი არ გამოჩენილა, რად-

(1) გიულდენშტედტი, Reise, კლაპროტის გამოც., გვ. 144.

გან ეტიკეტის თანახმად, ქმრის არყოფნისას ჩვენთან ურთიერთობა ეკრძალებოდა.

თავადის სახლის ზემოთ, 2 ვერსის დაშორებით, ბარაკონის ხეობა კვლავ ჰერმეტიულად იკეტება, მაგრამ ეს უკვე აღარ არის კირქვის დიდებული კლდეები, სადაც ეკლესიაა აგებული: პიროქსენიკური პორფირიტები აქ ფაზისს კვეთენ და თავიანთ ნაკვალევზე ერთად შექუჩებული შავი კლდეების ქაოსს ტოვებენ. დიდებული სანახავია, როგორ მოექანება აქაფებული და აზვირთებული მდინარე უზარმაზარ ლოდებს შორის, რომლებიც უხვად გვხვდება მის კალაპოტში და აქ იგი ისევაა შემჭიდროვებული, როგორც პირველ რაბთან. ამ ხეობის სიგრძე მხოლოდ ერთი ვერსია; მალე ფაზისის ხეობის მეორე, გაფართოებულ ნაწილში შევდით, რომელიც სოფლებითა და ველ-მინდვრებით იყო დაფარული.

პირველი სოფელი, რომელიც ბარაკონიდან 5 ვერსზე შეგვხვდა, ქვედა სორი²⁴ იყო. ორი ძველი, ოთხკუთხა და განმარტოებით აღმართული კოშკის გამო იგი შორიდანვე შესამჩნევია.

აქედან 4 ვერსის მოშორებით დიდი სიამოვნებით დავათვალიერე და დეტალურად დავაკვირდი ერთ-ერთ იმერულ წისქვილს. მსგავსი წისქვილები ძალზე ხშირად გვხვდება ხოლმე გამდინარე წყლებზე და მათი უმარტივესი მოწყობილობა (¹) აქვთ: 20 ფუტი²⁵ სიგრძისა და 6 ფუტი სიგანის წყალსადინარი მილი ამოძრავებს 5 ფუტის ვარდნილობისა და 2 ფუტი სიღრმის მქონე წყალს 2,5 ფუტის დიამეტრის ჰორიზონტალური ბორბლის წინააღმდეგ, რომელსაც 20 ლაპოტი აქვს. წყალი ეცემა ბორბლის ლაპოტების გვერდით, რომელსაც ხე აბრუნებს, რის შედეგადაც ამოძრავდება წისქვილის ზედა დოლაბი (მისი დიამეტრი სულ 19 დიუმიია)²⁶. ფქვილი გვერდიდან იყრება, ხოლო პატარა ხე, რომელიც დოლაბზე მოძრაობს მისი ბრუნვის კვალდაკვალ, საკმარისად არხევს ძაბრს საჭირო რაოდენობის მარცვლის ჩასაყრელად. აი, მთელი მექანიზმი წისქვილისა, რომელიც მოთავსებულია 7-8 ფუტის ფართობის მქონე ხის არამყარად შეკრულ შენობაში. აქ ერთ დღეში შეიძლება დაიფქვას 4 ბათმანი, ანუ 24 ოყა (100 თურქული გირვანქა) მარცვალი²⁷.

ამ ადგილას ფაზისი ხის ხიდით გადავლახეთ, გაუწყევით მის მარცხენა ნაპირს და დავინახეთ ამფითეატრისებურად აღმართული შარდომეთი; ფარახეთი²⁸ მთაზე იყო გაშენებული, ხეობა კი მის

(¹) იხილეთ ატლასი, III სერია, არქიტ., ფურც. 32.

კუთვნილ ველ-მინდვრებს ეჭირათ. ასეთივე მდებარეობა ჰქონდა სევასაც ⁽¹⁾.

ბოლოს, მეჩვიდმეტე ვერსზე თვალი ვერ მოვწყვიტეთ ველ-თეთრის²⁹ ულამაზესი ციხის ნანგრევებს, რომლის ორი კოშკი ამოზრდილიყო ძველი, დიდრონი ხეების სიღრმიდან; ეს ხეები თითქოს მათ დაფარვას ცდილობდნენ, რაც კიდევ უფრო დიდებულ სანახაობას ქმნიდა. ჩამოვედით პატარა გორაკიდან და ონის (გამოითქმის როგორც Youoni) მშვენიერ ხეობაში აღმოვჩნდით ⁽²⁾. [...]

ონი³⁰ ზემო რაჭის მთავარი ქალაქია და აქ მდებარეობს გრიგოლ წერეთლის საგვარეულო რეზიდენციაც; მისივე საკუთრებაა აგრეთვე დაბის ერთი ნაწილი და რაჭის სხვა დიდი მამულები. ყოველ პარასკევს აქ იმართება ბაზრობა, სადაც იყიდება მარცვლეული, ცხენები, ჩოხები, ქეჩა, წედისის რკინა და სხ., ისევე, როგორც ქუთაისის ბაზრობაზე.

მოსახლეობის ერთ ნაწილს ებრაელები შეადგენენ; მათ აქ ბაზარიც აქვთ. დიდი ხნის წინათ ეს ებრაელები წერეთლებს ჩამოუყვანიათ და ყმებად გაუხდიათ ⁽³⁾. გრიგოლ წერეთელს დღესაც უნდოდა, რომ მათ თავისი ყმებივით მოჰყრობოდა, მაგრამ ებრაელები აუჯანყდნენ, საჩივრით მიმართეს იმერეთის მმართველს, რომელმაც ჩათვალა, რომ წერეთლები ბოროტად სარგებლობდნენ თავიანთი ძალაუფლებით, როცა ებრაელებს ბატონყმურ მორჩილებაში ყოფნას აიძულებდნენ, რადგან ეს უკანასკნელნი თავიდანვე თავისუფალნი იყვნენ და კოლონიზაციის შემდეგაც ასეთებად დარჩნენ. ამასთან დაკავშირებით გრიგოლ წერეთელმა, რომელსაც არ სურდა, რომ ეს საკითხი სადავო გამხდარიყო, მმართველს მოახსენა, რომ თუკი ებრაელები არ იყვნენ ყმები, ის, ანუ გრიგოლი, ხომ იყო მფლობელი და ბატონ-პატრონი იმ ტერიტორიისა, სადაც ისინი სახლობდნენ; ხოლო რადგანაც ებრაელები უარს აცხადებდნენ მძიმე სამუშაოს შესრულებაზე, მას თავისი მიწების დასამუშაველად სხვები უნდა მოეყვანა, ამიტომაც მმართველს მოსთხოვა, ებრაელებისათვის ებრძანებინა, რაც შეიძლება მალე დაეტოვებინათ წერეთლის სამფლობელოები. ამის საპასუხოდ მმართველმა ველარაფერი მოიფიქრა და ებრაელებს უბრძანა, გუდა-ნაბადი აეკრათ. ახლა საქ-

⁽¹⁾ შარდომეთი, რომელიც გიულდენშტედტთან Thardomethi-ს ფორმით გვხვდება, ბარაკონიდან 10 ვერსზეა, ფარახეთი – 12 ვერსზე, სევა კი – 14 ვერსზე.

⁽²⁾ იხილეთ ატლასი, II სერია, ფურც. 19, a.

⁽³⁾ გიულდენშტედტმა ისინი აქ უკვე 1771 წელს ნახა

მე უკვე სხვაგვარად დატრიალდა: ებრაელებს აქედან წასვლა არ სურდათ. არ ვიცი ბოლოს როგორ მოაგვარეს ეს საქმე თავადთან, რომელიც სრულებითაც არ აპირებდა რაიმეს დათმობას.

ონში თავადმა გრიგოლმა ქვის სახლი აიშენა, რომელიც ამ მხარეში შეიძლება სასახლედაც ჩაითვალოს. იგი ჩემს ნახატზე ხეობის სიღრმეში, ხელმარჯვნივ ჩანს, ინტერიერის განლაგება კი ადგილობრივი ტრადიციის გათვალისწინებით არის შესრულებული.

ზემო რაჭის ირგვლივ მდებარე ხეობების ყველა სამიმოსვლო გზა ონშია თავმოყრილი: ყვირილის ხეობიდან პირდაპირი გზა მიემართება საჩხერეში, სადაც მთელი წერეთლები ერთად ცხოვრობენ; მეორე გზა წედისის³¹ სამჭედლოსა და რკინის ჩამოსასხმელი საამქროსაკენ მიდის, იგი 8 ვერსის მანძილზე აღმა მიუყვება ჯეჯორას³². ხოლო აქედან 10 ვერსის მოშორებით ქვეყნის სიღრმეში, კედელას³³ ძირში სოფელია. აქაური მადნის დაახლოებით ნახევარი იძლევა თუჯს; იგი მოიპოვება მონაცრისფრო კლდეში, რომელიც კომპაქტური აგებულებისაა და ყველა მიმართულებით არის დასერილი. მარცვლის ფორმის მქონე მადანი ყავისფერია. მისგან მიიღება მთელ კავკასიაში ერთ-ერთი საუკეთესო ხარისხის რკინა, რომელსაც წედისის მოსახლეობა ამუშავებს და მას სხვადასხვანაირ ფორმას აძლევს. აქედან ადგილი შესაძლებელია დიდი მოგების მიღება, თუკი მისი დამუშავებისას ევროპულ მეთოდებს გამოიყენებენ.

ძალიან ცუდია, რომ ონი რამდენიმე მემამულის საკუთრებაა და როდესაც რომელიმე უცხოელი მთავრობის სახელით მათ რაიმე თხოვნით მიმართავს, მისთვის არავინ იწუხებს თავს: ბრძანებას ერთმანეთს უგზავნიან, ამასობაში დროც გადის და მთხოვნელს თვითონვე ბეზრდება უშედეგოდ სიარული. კარგი იქნება, თუკი ეს საქმე ისე მოგვარდება, რომ ნებისმიერ მთხოვნელს აღარ დასჭირდება მომაბეზრებელი ლოდინი! ხელოსანი ბევრს ეცადა, რომ ჩვენს დასაბინავებლად პატარა კუთხე ეშოვნა, ხან ერთთან მივიდა, ხან მეორესთან, მაგრამ ეუბნებოდნენ, მეზობელთან მიდიო. ალბათ საერთოდ უბინაოდ დავრჩებოდით, რომ არ შეგვხვედროდა ნიკოლოზის ნაცნობი, რომელიც იმ დროს იქ იმყოფებოდა. მან წაგვიყვანა თავის მასპინძელთან, რომელმაც გვინილადა ვახშამი და თავის მიწურშიც ადგილი გამოგვიყო. ეს ნამდვილად განსხვავდებოდა იმ მიღებისაგან, რომელსაც სხვაგან შეესწრებივართ.

მეორე დღეს მთელი დილა ნანგრევებისა და კლდეების დათვალიერებაში გავატარე; ჩავხატე ონის ხედი ზუსტად იმ ადგილიდან, საიდანაც იგი წინა დღეს, ჩამოსვლისას პირველად დავინახე. ეს იყო

ულამაზესი ხედი. იმისათვის, რომ მკითხველი უკეთ გაერკვეს ჩემს ნახატში, მცირეოდენ განმარტებებს მოვიშველიებ.

დაბის უკანა მხარეს, სიღრმეში, ონის ხეობა იხსნება, რათა ხელმარცხნივ გზა მისცეს ფაზისს. უფრო ზემოთ კი ეს მდინარე ტყით შეფენილ ფერდობებს შორის გაედინება, რომლებიც ერთ მხრივ მარადიული თოვლით დაფარულ შოდას მწვერვალებსა და მეორე მხრივ – ზოროპას (Zoropa)³⁴ ორ შავ პირამიდას შორის არიან მოქცეულნი.

შოდა ავსებს მთელ იმ მოსახვევს, რომელსაც ფაზისი სათავიდან ღების ზემოთ – ონამდე ქმნის [...]

საკაურა³⁵ სამხრეთ-დასავლეთის ფერდობიდან ჩამომდინარე წყლებს იერთებს და ონის ზემოთ ისიც ფაზისს შეედინება.

შოდას მოპირდაპირე მხარეს ზოროპა ფაზისის მარცხენა ნაპირს ავიწროვებს. ორივე ეს მწვერვალი ფიქლისაა და მკვეთრი დაქანება აქვთ, მაგრამ მიუხედავად ამისა, მთელი წლის განმავლობაში აქ შენარჩუნებულია პატარ-პატარა თოვლიანი მონაკვეთები. რა მხრიდანაც არ უნდა შეხედოთ, მათ პირამიდის ფორმა აქვთ; მათი შავი, მოშიშვლებული კალთები ნაკლებად დაქანებულ და ტყით დაფარულ ფერდობებს ეყრდნობიან. სწორედ ამ მიდამოებიდან იღებს ღარულა³⁶ თავისი გამჭვირვალე წყლის უმეტეს ნაწილს. ზოროპა ბევრად უფრო დაბალია, ვიდრე შოდა, რომლის მწვერვალები სიმაღლით 11 000, ზოგჯერ კი – 12 000 ფუტს აღწევენ.

მთების ამ ორ ულამაზეს ჯგუფს შორის, ჰორიზონტზე მოჩანს კედელას (¹) ორი შორეული მწვერვალი, რომლებიც ხელარს (Ghela-s) უკან³⁷ არიან აღმართულნი. ადგილობრივი მოსახლეობა მათ დიგორიულს (Digoriennes ანუ Dougoriennes) უწოდებს, რადგან აქ არის დიგორელებთან³⁸ (დიგორებთან) მისასვლელი ვიწროები. ყველაზე მაღალი ამ მწვერვალთაგან თოვლის საფარითაა შემოსილი.

სხვადასხვა ობიექტების ლაბირინთი პეიზაჟს განსხვავებულ ელფერს აძლევს. ყოველი მიმართულებით სოფლებია მოფენილი: ლაჩთა თავისი კოშკებით – ფაზისის მარჯვენა ნაპირის პლატოზე, ონის პირდაპირაა; ღარულა იმ პლატოზეა, რომელიც ფაზისსა და ღარულას შორის კუთხეს ქმნის; უფრო მოშორებით, ფაზისზე აღმართულ ფერდობებზეა ნაკიეთი და ფარავნები³⁹.

(¹) კლაპროტი და გიულდენშტედტი წერენ Kedela-ს; ეს სიტყვა, არ ვიცი რომელ ენაზე, ნიშნავს კედელს.

ონის სამი ციხის ნანგრევებში ვერაფერი ღირსშესანიშნავი ვერ აღმოვაჩინე. ოთხკუთხა კოშკები თავისი სათოფურებით, ფაზისიდან მოზიდული ღორღითა და ლოდებით ნაშენი სქელი კედელი, არავითარი არქიტექტურული ორნამენტი, არავითარი წარწერა, აქა-ურობა სრულიად უკაცრიელია.

ონში, ისევე როგორც სხვაგან, ძალზე გაგვიჭირდა ცხენების შოვნა. ტკბილი სიტყვით ვერაფერს გავხდით. ბოლოს კი, დიდი თხოვნა-მუდარის შემდეგ მომიყვანეს ცხენი... უნაგირის გარეშე; სხვა გზა არ იყო, ფეხით წავედით, ცხენი კი თოკით მიგვყავდა და ვიმედოვნებდით, რომ მეზობელ სოფლებში მაინც ვიშოვნოდით უნაგირს. უფრო მსუბუქად რომ მემგზავრა, მთელი ჩემი ბარგი მასპინძელთან დავტოვე. საბედნიეროდ, გამგზავრების წინ განგებამ შეგვახვედრა უწერელი ხელოსანი, მამაცი მთიელი, რომელმაც, შეიტყორა, რომ უწერაში⁴⁰ ვაპირებდით წასვლას, ჩვენი მეგზურობა იკისრა. ნუთუ ეს მხოლოდ ბედნიერი დამთხვევა იყო?

ონიდან 2 ვერსზე ფონით გადავლახეთ ღარულა, რომელიც მთებში იღებს სათავეს და ფაზისში ჩაედინება. ფაზისზე აღმოვაჩინეთ ხის ხიდი და მარჯვენა ნაპირზე გადავედით იმ ადგილის ქვემოთ, სადაც მას საკაურა უერთდება. ფაზისის წყალი სუფთაა, ხოლო ღარულასი და საკაურასი – მეტისმეტად გამჭვირვალე.

ამ ადგილას ფაზისის ხეობა ვიწროვდება პორფირიტული კლდეებით, სადაც აქა-იქ ფიქალიც ურევია. ვიწრო და ღრმა ნაპრალი იხსნება და გზას აძლევს საკაურას. ეს კუთხე ყველაზე ვიწრო და ჩაბნელებულია, მაგრამ სწორედ აქ, ასიოდე ნაბიჯზე იმ დანგრეული კოშკიდან, რომელიც აღმართული იყო, როგორც საკაურას შესართავის საზღვარი, ხეებითა და მაღალი კლდეებით დაჩრდილულ ადგილას მოურავ ჯაფარიძეს საცხოვრებელი სახლი აუგია: მას ლაგვანთა⁴¹ ეწოდება. მოურავს უნაგირი ეთხოვეთ, მაგრამ უარი მივიღეთ, გვითხრა, თავისუფალი უნაგირი არა მაქვსო. მხოლოდ ნაკიეთში, ლაგვანთადან 3 ვერსით დაშორებულ დიდ სოფელში შევძელი ნამდვილ ცხენოსანს დავმსგავსებოდი. აქ მთავრდება პორფირიტული კლდეები და როდესაც ფაზისს აღმა ავუყევით, გზად მხოლოდ ფიქლის კლდეები გვხვდებოდა.

ონიდან 7 ვერსზე ავედით ციცაბო, მაგრამ დამუშავებულ ფერდობებზე, რომლებიც ფაზისის გაყოლებით, მისი კალაპოტიდან არანაკლებ 400-500 ფუტის ზემოთ განლაგებულიყვნენ. ჩავედით სოფელ ფარავნეშში, სადაც 5-6 კვადრატული კოშკია და თითოეულ მათგანზე ხის სახლია მიშენებული: ეს არის ხეობის მაღალ ნაწილში მოსახლე მთიელების ხუროთმოძღვრული სტილი. კოშკებში ჩაჭრი-

ლია სათოფურები და ყოველ კოშკს მხოლოდ ერთი შესასვლელი კარი აქვს მასზე მიშენებული სახლის ინტერიერის სართულზე. ამ სოფელში მშენებელი ჰაერი იყო, სოფლის ირგვლივ ვენახები გაეშენებინათ, სადაც ყურძენი უკვე მწიფე და საჭმელად ვარგისი იყო.

ჩვენმა ხელოსანმა გვიჩვენა, გაჩერებულიყავით ნიგავებში, რომელიც ფარავნებიდან ერთ ვერსზეა; მასაც ისეთივე მდებარეობა აქვს და ვენახებშია ჩაფლული. სოფლის მოედნები კაკლის ხეებით იყო დაჩრდილული. აქედან გადავყურებდით ფაზისის ხეობას⁽¹⁾.

აქედან მოყოლებული, ფაზისის მთელ სიგრძეზე, ფიქალის გასწვრივ ამოხჩქეფს უამრავი მუჯე და რკინის შემცველი წყარო. ნიგავების წყარო არ არის ძალიან მუჯე, მისი ტემპერატურა 9,5° – ს უახლოვდება. ამ წყაროების წყალს პირუტყვი სიამოვნებით სვამს, მოსახლეობა კი, როგორც გიულდენშტედტი ამბობს, მას პურის ცომის გასაფუებლად იყენებს.

მეორე დღეს, 13-ში, ჩვენმა ხელოსანმა, რომელიც ჩინებულად გემსახურებოდა, ნაგვიყვანა უწერაში, რომელიც თითქმის ზედ ეკერის ნიგავებს. მან მიგვიყვანა თავის ბატონთან, ნარჩინებულ მოურავთან – გოგია გამყრელიძესთან. ეს იყო მოხუცი წითლად შეღებილი უღვაშებით. მან ფაზისის ნაპირზე, თავის კარ-მიდამოში გაშენებული ხეების ქვეშ მიგვიღო ⁽²⁾. სხვადასხვა ხეებს შორის გავარჩიე ცირცელი, რომლის დიამეტრი 4 სამეფო ფუტს და 9 დუიმს შეადგენდა. ვიდრე ჩვენს ცხენებს, რომლებითაც ლებში⁴² უნდა წავსულიყავით, უნაგირს ადგამდნენ, კეთილმა მოხუცმა საუზმე მოგვართვა. შუა ჭამაში ვიყავით გართულნი, როცა ლაგვანთადან თავადი ჯაფარიძე გამოგვეცხადა ათიოდე კაცისაგან შემდგარი ამაღლის თანხლებით და მითხრა, რომ ლებამდე გამოგვეყვებოდა: წინა დღეს მან უნაგირზე მითხრა უარი, ახლა კი, როგორც ჩანს, აზრი შეიცვალა. მისი ამგვარი ყურადღების მიმართ არავითარი მადლიერება არ გამომიხატავს და მომავალში დავრწმუნდი კიდევ, რომ მართალი ვიყავი. მისი ამაღლის ერთი ნაწილი კბილებამდე იყო შეიარაღებული, დანარჩენებს კი მოჰყავდათ შევარდენი და მოჰქონდათ ბადეები ლების ახლოს, ჩვეუურაში⁴³ კალმახის დასაჭერად.

(1) ფაზისის მარცხენა ნაპირზე, ფარავნების პირდაპირ ჯინჭვისია, ხოლო ნიგავების მოპირდაპირე მხარეს კი ჯარონეთი (Djarvaneti) თავისი ვენახებით.

(2) იხილეთ ატლასი, II სერია, ფურც. 19, c.

ფაზისის ნაპირებთან სულ ახლოს, უწერაშიც არის აგრეთვე დიდი რაოდენობით რკინის შემცველი, მჟავე წყალი, 9⁰ ტემპერატურით.

მიუხედავად იმისა, რომ უწერამდე ფაზისის ხეობა ვიწროა, აქ მაინც საკმაო სივრცეა გზებისა და ველ-დაბლობებისათვის. ხშირ შემთხვევაში ხეობის ფერდობებსაც არ ჰქონდათ დიდი დაქანება, ასე რომ მათი დამუშავება სავსებით შესაძლებელი იყო. ბუნება აქ მთლიანად იცვლება: უკანასკნელი ვენახის შემდეგ, იქვე ახლოს, მდინარიდან ოდნავ ქვემოთ აღმართულ მაღლობზე, პირველად ვხვდებით არყის ხეებს და გარემოც ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, თითქოს ქვეყნის დასალიერში იმყოფებით. აქვეა გადაჭიმული მინდვრებიც, სადაც ძველი ცაცხვის ხეებით დაჩრდილული უძველესი ეკლესია⁴⁴ დგას. იგი ტუფის ქვით არის ნაგები, არა აქვს ორნამენტები და ცნობილია მთელ ხეობაში, თვით იმერეთშიც კი; აქ ბევრი მომლოცველი მოდის, რამდენიმე ჯგუფი ჩვენც შემოგვხვდა, მათში უფრო ქალები სჭარბობდნენ. აქ დადიოდნენ ჯანმრთელობის აღსადგენად, ძირითადად კი – ნახშირორჟანგით გაჟღენთილი ჰაერის ჩასასუნთქად, რომელიც დიდი რაოდენობით ამოედინება ეკლესიის უკან მდებარე ფიქლის ქანებიდან. ავადმყოფები ხვრელებში ყოფენ ცხვირს და ისუნთქავენ გაზს, რაც ძლიერ ცხვირის ცემინებას იწვევს. ქვემოთ, აქედან რამდენიმე ნაბიჯის დამორებით, ფიქალიდან მჟავე წყალი ამოდის.

აქ მთავრდება დასახლებული სამყარო: გლოლის წყლის⁴⁵ შესართავამდე რიონი კლდეებში ისეა მოქცეული, რომ ხშირად კლდის ფერდობზე რაჭისკენ მიმავალი გზისთვის ადგილიც კი აღარ რჩება.

დეფილეს შესასვლელში (1) სევდიანად დგას ჭიდროთას⁴⁶ ციხე-სიმაგრე, რომელიც ძველად უწერის მფლობელებისა და მოურავების რეზიდენციას წარმოადგენდა, დღეს კი მიტოვებულია. ველური შვეიცარიაა კი, თავისი შემადრწუნებელი ნანგრევებით, ნაკლებად შემზარავად გამოიყურება ამ ჩამოხრელებული ხეობის უკაცრიელ კოშკებთან შედარებით, სადაც მხოლოდ აზვირთებული რიონი ბატონობს. ეს კოშკები ისე მჭიდროდ კეტავდნენ ხეობას, როგორც რაბს და ჭიდროთის ბატონების ნებართვის გარეშე მართლაც არავის შეეძლო რიონის ხიდზე გადასვლა.

მდინარეზე უხვად გადმოკიდებული ციცაბო კლდეების უზარმაზარი მასისაგან თავდასაცავად საჭირო ხდება ხან ერთ და

(1) უწერიდან 1,5 კერსზე.

ხან მეორე ნაპირზე გადასვლა: ჭიდროთას პირდაპირ, 6 ვერსის მანძილზე დაახლოებით რვაჯერ მაინც მოგვიხდა დიდი რისკის ქვეშ გადაგველახა უამრავი ხის ხიდი, რომლებიც ერთი ნაპირიდან მეორემდე გადებული სამიოდე კოჭს ეყრდნობიან; 6 ფუტის სიგრძის ფიცრები ამ კოჭებზე ლარტყებით არის დამაგრებული, მოაჯირი კი არ არსებობს: აბობოქრებული ფაზისი პორფირიტისა და გრანიტის ლოდებს ეხეთქება და ისე ღრიალებს, რომ ადამიანის ხმას ფარავს; ხიდი ფეხებქვეშ ირყევა, აქა-იქ მისი დამპალი ადგილები ჟრუანტელს გვგვრის. თავადმა ჯაფარიძემ მაგალითი მიჩვენა და მიჩრია, ჩამოქვეითებულიყავი და ცხენი სადავით გადამეყვანა, რათა ხიდის ჩანგრევის შემთხვევაში ნაკლებად დავშავებულიყავი. მივდიოდით დისტანციის დაცვით: მდინარის კალაპოტი მოქცეულია შავ კლდეებს შორის, იმ ადგილებში კი, სადაც კლდე არ არის, ობელისკებივით ატყორცნილან ნაძვის ხეები და მზის სხივსაც კი არ უშვებენ; ორ გიგანტურ კედელს შორის თითქმის არაფერი ჩანს, მაგრამ ზოგჯერ, გულის გასახარად, შორს სივრცეში კავკასიონის ყინულოვანი მწვერვალები გამობრწყინდებოდნენ ხოლმე. აქ ვჩერდები, თორემ ჩემ მიერ გადმოცემული აღწერა შესაძლოა ვალტერსკოტიზმად ჩაითვალოს.

ბოლო ხიდის ქვეშ, რომელიც რიონისა და გლოლის-წყლის შედინების ადგილას იყო გადებული, თქრიალით მოჩქეფდა რკინის უხვად შემცველი, 8⁰-იანი ტემპერატურის მეონე მშვენიერი წყარო. გლოლაში⁴⁷ მიმავალ მგზავრებს ხიდი არ სჭირდებათ, მასზე გადასვლა მხოლოდ ღებისაკენ მიმავალთ უნევთ. ეს უკანასკნელნი მარჯვენა ნაპირს უბრუნდებიან და საშინელი გზით ადიან ფიქლოვანი კლდის მაღალ ფერდობზე, რომელიც გასასვლელს ღობავს. მსგავსი საზარელი გზის წარმოდგენაც კი შეუძლებელია. როდესაც ფერდობის მეორე მხარეს ჩამოვედით, მთელი სირთულეები უკან დაგვრჩა; ხეობა კვლავ გაიშალა, გაფართოვდა და ჩვენც მხიარული განწყობით მივუყვებოდით დაბლობს ფაზისის გასწვრივ. წიფლისა და ფიჭვის ულამაზესი ხეების მიღმა ფაზისი იშვიათად ჩანს, სამაგიეროდ კარგად ისმის მისი ხმა. შეიძლება დანამდვილებით ითქვას, რომ ბარაკონის რაბიდან მის გამოსვლამდე, იგი მუდმივად ჩანჩქერებად ეცემა, ქაფმორეული მდინარე შხეფებს ისვრის, ეხეთქება ლოდებსა და უზარმაზარ, ფესვებდაგლეჯილ ხეებს, რომლებითაც უნესრიგოდ არის გადაჭედილი მისი კალაპოტი.

აქ ტყის მცენარეებს თანდათანობით ერევა არყის ხეები, ხშირია 3-5 ფუტის დიამეტრის ნაძვებიც; მაგრამ როგორ შეიძლება მათი ექსპლოატაცია, თუკი არც გზაა და არც ნაოსნობის რაიმე საშუა-

ლება? მით უფრო, რომ შედარებით უკეთ მისადგომ ადგილებში და საკომუნიკაციო პუნქტებთან ახლოს უამრავი ხე-ტყეა.

უნერიდან 12 ვერსზე აღმოვჩნდით ფაზისის მარცხენა ნაპირზე მდებარე ჭიორის⁴⁸ პირისპირ. ეს იყო ფანტასტიური სანახაობა! აქ უკვე თითო-ოროლა კოშკი კი არ იდგა, არამედ ეს იყო დიდი სოფელი, მოფენილი ბევრად უფრო მაღალი კოშკებით, ვიდრე ქვემო სოფლებში, და მაღალი, სათოფურებიანი სახლებით. ძველ დროში, როცა ამბოხებები და ყაჩაღური თავდასხმები მძვინვარებდნენ, თითოეული მოსახლე საცხოვრებლად ხშირად ციხე-სიმაგრეს იშენებდა: ეს იყო მაღალი, ორსართულიანი სახლი, დღის სინათლისათვის დატანებული პატარა სარკმლებითა და სახურავის ქვეშ ჩამწკრივებული სათოფურებით; ან კიდევ იშენებდნენ მაღალ, ოთხკუთხა კოშკს საცხოვრებელი შენობის კორპუსით, როგორც ეს ზემოთ აღვწერე. ვერც გერმანიაში და ვერც შვეიცარიაში ვერ ნახავთ ძველ ციხეებს, რომლებსაც ამდენი კოშკი და სათოფური ჰქონდეს და თან ასეთი ლამაზი იყოს.

ჭიორაში დაახლოებით ისეთივე კლიმატია, როგორც ჩრდილოეთ ლიტვაში; სიმიინდი, რომელიც უნერაშიც კი საკმაო რაოდენობით მოჰყავთ და რომლის მოსავალსაც მთელ რაჭაში სწორედ ამ პერიოდში იღებდნენ, აქ აღარ ხარობს. მდინარის მარცხენა ნაპირის ციცაბო კალთებზე მოჰყავთ მხოლოდ ხორბალი, ქერი და შვრია; რაც შეეხება მარჯვენა ნაპირს, აქ ძალიან გრილა და ეს არის დაბურული და წიწვოვანი ტყით დაფარული მხარე (!).

წაბლისა და ცირცველის ხეები, ველური ვაზი, დაბოლოს – ყველა სახის სამხრეთული ხე და ბუჩქი აქ უკვე აღარ გვხვდება, ისინი შეცვალეს არყის, წიფლის, ნაძვის, ფიჭვის ხეებმა და მოვერცხლილფოთლებიანმა ვერხვებმა; კაკლის ხე, სვია და ძახველი (*viburnum opulus*) ქმნიან ბუჩქნარებს; ერთი სიტყვით, აქაური მცენარეულობა ლიტვას მოგვაგონებს. აქა-იქ ალუბლის ხეები ენაცვლებოდნენ პანტა მსხლის ხეებს, ვაშლის ხეები კი არსად შემხვედრია, რამაც გამაოცა, რადგან ისინი ველურად იზრდებიან ჩრდილოეთის მაღალ ადგილებში და გაცილებით უფრო ზემოთაც, ვიდრე მსხლის ხეები: სავარაუდოდ, ამის მიზეზი უფრო ფიქლოვანი ნიადაგია და არა ჰაერის ტემპერატურა [...]

(¹) აქაური მარცვლეულის ნიმუშები გადავეცი გარტენვერეინს ბერლინში.

ლებიდან ექვს ვერსზე ფაზისი პირველად გადავლახეთ ფონით, ჩვეშურასთან მისი შეერთების ადგილიდან ოდნავ ქვემოთ; კიდევ უფრო ქვემოთ ამას უკვე ველარ შევძლებდით, რადგან იგი უეცრად წყალუხვი ხდება, რადგანაც ორივე მხრიდან მასში უამრავი წყარო ჩაედინება, ხოლო გლოლის-წყლის შეერთების შემდეგ იგი, ვფიქრობ, თითქმის იორმაგებს თავის ტევადობას. რადგანაც ფაზისის ფონი იმ ადგილასაა, სადაც მისი კალაპოტი შედარებით ფართოვდება და ამავე დროს, გადაკვეთილია მდინარის მრავალრიცხოვანი ტოტებით, ჩვენ იგი ძალზე იოლად გადავლახეთ.

გლოლისწყალი და ჩვეშურა ქაფმორეული მოედინებიან, ისევე, როგორც ფაზისი; ალბათ იმიტომ, რომ ეს მდინარეებიც სათავეს მყინვარებიდან იღებენ, წყაროები კი პირიქით, სუფთა და გამჭვირვალეა.

ლები, რომელიც ფაზისზე აღმა სვლისას ბოლო სოფელია, კიდევ უფრო ლამაზი მომეჩვენა, ვიდრე ჭიორა; მას უკეთესი მდებარეობა აქვს: უკავია გორაკის მწვერვალი და ფერდობი, რომლის ძირშიც ფაზისი მიედინება. მისი უამრავი თეთრი კოშკი და მაღალი სახლები ირგვლივ მდებარე ტყეებისა და მყინვარების ფონზე იკვეთებიან. საითაც არ უნდა გაიხედოთ – ჩრდილოეთით, აღმოსავლეთით თუ დასავლეთით, ცადაზიდული მთების თხემებზე მხოლოდ მარადიული თოვლი ბრწყინავს; აქედან მოსჩანს შედარებით უფრო დაბალი მთებიც, რომელთა მწვერვალები მთლიანად მოშიშვლებული და დაღარულია (¹).

ონიდან გამომგზავრების შემდეგ შოდას ორი მწვერვალისაკენ შემოვბრუნდით, რომლებიც სამხრეთით და სამხრეთ-დასავლეთით ჩნდებიან; ერთ-ერთი მათგანის ზედაპირი თოვლით იყო დაფარული. სამხრეთით დავინახე ზოროპას ორი შავი წერტილიც. როცა ჩრდილოეთისკენ შემოვბრუნდი, ჩემს წინ იტანისი (Ithanissi)⁴⁹ აღიმართა თავისი დიორიტული თუ გრანიტული და ყინულოვანი მწვერვალით; აქ ქანების არანაირი კვალი არ ჩანს. იმ ადგილიდან, საიდანაც ჩემი დურბინდით არემარეს ვაკვირდებოდი, ისეთი შთაბეჭდილება იქმნებოდა, თითქოს იტანისი უზარმაზარი, მომრგვალებული, დაწნეხილი და უწესრიგოდ მიყრილ-მოყრილი ლოდებისაგან შედგებოდა. ისე, როგორც დიანა თავის ნიმფებს შორის, ისიც ზემოდან დასცქერის

(¹) იხილეთ ატლასი, II სერია, ფურც. 18.

მის ირგვლივ მდებარე მოშიშვლებულ ფიქლოვან მწვერვალებს. ამ ფიქლებს შორის მოსჩანს ბაცი მწვანე ფერის მასა, რომელიც, სავარაუდოდ, ქარსის ფიქალია. ეს მწვერვალი მხოლოდ ნანილობრივ არის თოვლით დაფარული.

აღმოსავლეთ-ჩრდილო-აღმოსავლეთით (E.N.E) საოცარი სიდიადით არის აღმართული დიდი დიგორის მთა (Grand Digorski), ოსების საუფლისწულო მამული და კედელას ქედის ერთ-ერთი კუთხე; იგი შედგება დიორიტიული ფიქალისაგან ან გრანიტისაგან.

დაბოლოს, ხეობის გასასვლელის პირდაპირ, სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ფიქლებიან კატისწვერზე (Katistsveri)⁵⁰ თოვლის კვალი ჩანს; ფასისმთა⁵¹ კი სრულებით არ ჩანს, იგი მთლიანად არის დაფარული.

თავად ჯაფარიძესთან ერთად მშვენივრად ვიმგზავრე ლებამდე, სადაც დღის პირველი საათისათვის ჩავედით. მთელი შემადგენლობით გავედით სოფლის შუაგულში და ჩამოვჯექით ქვის მერხებზე, რომლებიც ერთ ძველებურ სახლზე მიემაგრებიან. ამ სახლს 60 ფუტის სიმაღლის, თაბაშირით კარგად შელესილი, სათოფურებიანი კოშკი ამშვენებდა. სათოფურები ყვითელ და წითელ ფერებში შესრულებული უბრალო ნახატებით მოერთოთ, ზემოთ კი ჯვარი თუ ხელები იყო გამოსახული.

თავადი ჯაფარიძე ლების მოურავი იყო, ასე რომ არაფერი მქონდა სადარდებელი. მიუხედავად ამისა, ვხედავდი, რომ დრო უქმად მეკარგებოდა: საკმაოდ დიდხანს ასეირნეს ჩვენი ცხენები, შემდეგ უნაგირები მოხსნეს და საბალახოდ წაიყვანეს. დროდადრო თავადს ვეკითხებოდი: „რას ვაკეთებთ, ვისადილებთ თუ არა? მე აქ ბევრი საქმე მაქვს და დროს ვერ დავკარგავ“. – „ცხადია, ვისადილებთო, – მეუბნებოდა იგი, – ერთი წუთით მოითმინეთ, ბრძანება უკვე გაცემულიაო თქვენს დასახვედრად“.

ლების რამდენიმე მცხოვრები ჩვენს სანახავად მოვიდა, აინტერესებდათ, ვინ ვიყავით და რის ვაკეთებას ვაპირებდით, მაგრამ მოურავის ბრძანების შესრულებას არავინ ჩქარობდა. ამასობაში მე უკვე მოთმინებას ვკარგავდი, მინდოდა სადმე წავსულიყავი, მაგრამ მეუბნებოდნენ, ცოტა კიდევ მოიცადეთო... უკვე ლამდებოდა და ჯერ კიდევ არ ვიცოდით, დაგვაბინავებდნენ სადმე თუ არა.

ბოლოს ერთ-ერთმა ლებელმა ჩვენ მიმართ მოწყალება გამოიჩინა და დაგვაბინავა თავის ბელელში, რომელიც წინასწარ დაცალეს და დაასუფთავეს. ბელელი იმდენად დაბალი იყო, რომ მხოლოდ მოხრილად შეიძლებოდა დგომა, ხოლო როდესაც ცეცხლი დავანთეთ და

ირგვლივ შემოვუსხედით, აღმოჩნდა, რომ მას არც საკვამლე მილი ჰქონდა და კვამლი მხოლოდ კარიდან გადიოდა. დიდი თხოვნის შემდეგ რაღაც საქმელიც მოგვიტანეს და განსაკუთრებული თავაზიანობა მხოლოდ ჩემს მიმართ გამოიჩინეს.

საბედნიეროდ, ჯერ კიდევ გვქონდა შემორჩენილი ცოტაოდენი სურსათ-სანოვაგე. ამ მხრივ ჩემი ნიკოლოზი ნამდვილი სანჩო გახლდათ: გამგზავრების წინ იგი ყოველთვის შეძლებისდაგვარად ავსებდა თავის ხურჯინს პურით, ნინილებითა და სხვა საკვებით. ვინ მოთვლის, რამდენი ვერსი მატარა ზედმეტად რაღაც ნახევრად ფეტვის მსგავსი ბურღულის შესაძენად, რომელიც მან ბაღდადში იყიდა ფქვილის ნაცვლად და რომელსაც ჩვენ არც კი გავკარებივართ; ამავე დროს, ჩვენს ტიკში ჯერ კიდევ იყო დარჩენილი საზანოური ღვინო, ამგვარად, სანუნუნო არაფერი გვქონდა. თუმცა დასანანი იყო, რომ ეს ღვინო სხვებისთვისაც უნდა შეგვეთავაზებინა. ნიკოლოზი ცდილობდა გადაენახა ჩვენი ღვინო და გვაიძულებდა დავეღვია საქსონიის შტრუმსვემებისა (Strumsvem) თუ შულვეინების (Schulwein) ღირსეული ნექტარი, რომელიც ჩვენმა მასპინძელმა ქვემო რაჭიდან ჩამოიტანა და კეთილი გულით გვთავაზობდა; ეს ღვინო იმდენად საძაგელი იყო, რომ მხოლოდ რამდენიმე ყლუპის დაღევა გავბედე და მიუხედავად იმისა, რომ მას საზანოს მშვენიერი ღვინო დავაყოლე, ბედისწერას მაინც ვერ გავექეცი და მთელი ღამე შეუძლოდ ვიყავი: ოჰ, ეს იყო საშინელი ღამე, რომელიც ოხვრითა და კენესით გავატარე ჭვარტლით სავსე, დაბალ და ვიწრო საკუჭნაოში.

დილის ჩაიმ მალე გამომაკეთა და, გამხნეებულს და გამხიარულებულს, მეცინებოდა ჩემს თავადზე, რომელმაც მთელი ნახევარი დღე დამაკარგვინა და სანაცვლოდ სხვა ვერაფერი გასართობი ვერ მომიძებნა გარდა იმისა, რომ ჩემი ქვის მერხიდან დამანახა ქალები, რომლებიც მომრგვალებულ კალოზე ანიაგებდნენ, ცხრილავდნენ და მზეზე აშრობდნენ ხორბალს.

როდესაც ქალები ამ საქმიანობით იყვნენ დაკავებულნი, მათთან მივიდა ვიღაც მეზობელი თუ ნათესავი ქალი, რომელიც, როგორც ჩანს, ახალი გათხოვილი იყო; ისინი ერთმანეთს გადაეხვივნენ და ისეთივე პატივისცემა და თავაზიანობა გამოხატეს, როგორც ეს ჩვენთან, ევროპაშია მიღებული.

ქალებს თავსაფარი ისეთნაირად ჰქონდათ წაკრული, რომ სახე თითქმის არ უჩანდათ, განსაკუთრებით კი ნიკაპი და პირი ისე საგულდაგულოდ ჰქონდათ შენიღბული, თითქოს რაღაც დიდ საიდუმ-

ლოს ფარავდნენ; თუმცა სხეულის სხვა, უფრო მოსარიდებელი ნაწილების გამოჩენას სრულებითაც არ უფრთხოდნენ. ასევე იქცევიათ ებრაელი ქალები ლიტვაში: გათხოვებამდე მათ თავს გრძელი თმა უფარავს, ხოლო გათხოვების შემდეგ კი თმებს მოკლედ იჭრიან და ატარებენ თავსაბურავს, რომელსაც მხოლოდ ქმრების წინაშე იხსნიან. მორალისა და პატიოსნების თვალსაზრისით დიდ დანაშაულად ითვლება, თუკი ვინმეს თმის კულული გამოუჩნდება, მაგრამ არაფრად აგდებენ, როცა დედიშობილა ჩნდებიან მდინარის ნაპირზე ან საზოგადოებრივ აბანოებში, სადაც ისინი ერთად დადიან ხუთშაბათობით ან დიდი დღესასწაულების წინ.

სოფლების – ღების, ჭიორასა და გლოლის მოსახლეობა თავისი ხასიათითა და ზნე-ჩვეულებით თავისუფლებისმოყვარე მთიელები არიან. ისინი ქართველები არიან და სასაუბრო ენაც ქართული აქვთ. ფარავნებიდან მოყოლებული, ყველა მათგანი ჩერქეზულ ჩოხას (tcerkesse) ატარებს; ქალებმაც შეითვისეს ჩოხის ანუ ჩერქეზული ზედა ტანსაცმლის ტარება. ეს საბრალო ქალები თავიანთი ქმრების მონები არიან: ისინი აკეთებენ ყველაფერს, ასრულებენ არა მხოლოდ სახლის სამუშაოებს, არამედ ართავენ ქსოვილებს, ანიავენ ხორბალს, დადიან ყანასა და წისქვილში. ამ ჩამორჩენილ ხალხში ქორწინება სულაც არ არის ძალზე წმინდა ან საპატიო მდგომარეობა: როდესაც საკუთარი ცოლი მოგებზრდებათ, მას სხვას გადასცემენ, ამ უკანასკნელსაც თავის მხრივ შეუძლია ქალი კიდევ ვილაც მესამეს დაუთმოს.

მღვდლებს აქ ნაკლებად სცემენ პატივს, მიუხედავად იმისა, რომ ეკლესიები მრავლად აქვთ. ღების ეკლესია⁵² ძველია და ძალიან სადა, ოთხკუთხა გუმბათით, ისევე როგორც შვეიცარიაში, ნეშატელის კოლეგიუმი. იგი ქართულ სტილშია ნაგები. შესასვლელი სავსეა ხარის რქებით, რაც ასევე ხშირად გვხვდება მთელ კავკასიაში, სადაც თითოეულ რელიგიურ დღესასწაულს თან ახლავს ხარის მსხვერპლად შეწირვა. ქრისტიანობამ მთლიანად ვერ აღმოფხვრა მსხვერპლშენიშვნის უძველესი ჩვეულება.

საფლავები, რომლებიც ეკლესიის ირგვლივ, სოფლის ყველაზე ამაღლებულ ტერასაზეა განლაგებული (¹), ისეთივეა, როგორც ზოგადად სხვა ქართველი ტომებისა და ასევე – ჩერქეზებისა: ეს არის უბრალო ფილით დაფარული სარკოფაგები ან ქვაყუთები.

(¹) ჩემს ნახატზე შეგიძლიათ იხილოთ ეკლესია სოფელ ღების თავზე.

მიუხედავად იმისა, რომ ეს მთიელები ქრისტიანები არიან, ისინი მკაცრად იცავენ სისხლის ალების წესს. ვისაც შურისძიება ემუქრება, იძულებულია, გაიქცეს ან გადაიმალოს. საზოგადოებაში ისინი მხოლოდ კარგად შეიარაღებულნი ჩნდებიან და თან ახლავთ თავისიანთა ჯგუფი, რომელიც ამ დროის მანძილზე ყველანაირად ცდილობს, დააშოშმინოს მოკლულის ნათესავეები: მათ ინვევენ პურ-მარილზე, ჩუქნიან ყველაფერს, რაც კი მოეწონებათ, ოღონდ როგორმე მათი გული მოიგონ. ჭიორაში ჩვენს ჩასვლამდე ცოტა ხნით ადრე ბ-ნ გენერალ ვაკულსკის ორი ამგვარი, საკმაოდ უცნაური შურისძიების საქმის განხილვა და ამასთან დაკავშირებით გადანყეტილების მიღება მოუწია. ჭიორაში ერთ-ერთმა მოსახლემ ადგილობრივი გლეხი მოკლა და შემდეგ დაიმალა, ისე, რომ მისი ადგილსამყოფელი არავინ იცოდა. შურისმაძიებლებმა გადანყვიტეს, მკვლელის ძმა შეეპყროთ, რადგან ფიქრობდნენ, რომ მან იცოდა, სად იმალებოდა დამნაშავე. ეს უკანასკნელიც იძულებული გახდა სახლიდან გამოსვლისას კბილებამდე შეიარაღებულიყო, მეტწილად ტყეებსა და მინდვრებს აფარებდა თავს და მუდმივად მოტაცების შიშით ცხოვრობდა. ბოლოს მან გადანყვიტა, შურისმაძიებელთათვის დიდი წვეულება გაემართა და ისინი ამ გზით დაეშოშმინებინა. მართლაც კარგად მოილხინეს, მაგრამ ამით არაფერი შეცვლილა. საბედნიეროდ, სწორედ ამ დროს ჩამოვიდა გენერალი და შურისმაძიებლებს მკაცრად მოსთხოვა, შეენყვიტათ მსხვერპლის დევნა, რაც, ფაქტიურად, კავკასიის სისხლის სამართლის კოდექსის არც ერთი მუხლით არ იყო გათვალისწინებული.

მეორე საქმე ეხებოდა შურისძიებას საქორწინო პირობის დარღვევის გამო: სასიძოსაგან მიტოვებული ქალის მშობლებმა შურისძიების მიზნით გენერალს საჩივრით მიმართეს; ახალგაზრდა კაცმა, რომელმაც ქალისთვის მიცემული პირობა დაარღვია, პირიქით შეუტია მომჩივნებს და განაცხადა, რომ სრულებითაც არ იყო ვალდებული, ჭკუაშემლილი და ავადმყოფი ქალი შეერთო ცოლად. ქალის მშობლები ვაჟს ყველანაირად ავიწროვებდნენ და ისიც იძულებული გახდა, სამართლის საპოვნელად გენერლისათვის მიემართა. გამოიძახეს ქალის მამა – თეთრწვერა მოხუცი; გენერალმა დიდი გაჭირვებით შეძლო იგი დაერწმუნებინა, რომ უსამართლობაა, აიძულო ვინმე, რათა გიჟზე იქორწინოს. დიდი თხოვნა-მუდარის შემდეგ მოხუცი დაიყოლიეს იმაზე, რომ ვაჟის დევნა-შევიწროვებას შეწყვიტდა.

ლებში, ფერდობების ძირში უზარმაზარი ველ-მინდვრებია გადაჭიმული, დანარჩენი სივრცე კი ტყით არის დაფარული. უკანასკნელი სოფელი ფასისმთის ძირშია, ფაზისის ზემოთ, რომლი სათა-

ვეც აქვე ახლოსაა, ჩრდილო-დასავლეთით (N.O.) და თავისი მდებარეობიდან გამომდინარე, ერთგვარ გასასვლელს წარმოადგენს. გზა, რომელიც თავიდან მდინარეს მიუყვება, ხეობის სიღრმეში ორად იყოფა: ხელმარცხნივ იგი სვანეთისაკენ მიემართება, გაივლის რა უღელტეხილს, რომელიც შოდას გამოჰყოფს ფასისმთისაგან; ხელმარჯვნივ, შედარებით უფრო ცუდი გზა კავკასიის ქედის უმაღლესი მწვერვალების გასწვრივ დიგორების ირონისტანში ანუ ოსების ქვეყანაში მიდის. ეს გადასასვლელი მარშრუტი შესაძლებელია ორი სხვა პუნქტის მეშვეობითაც განხორციელდეს: ან პირდაპირ ლებიდან ჩრდილოეთისაკენ, ან გლოლის გავლით.

ლებიდან ვლადიკავკაზამდე ჩასასვლელად ხეობის მცხოვრებნი მხოლოდ სამ დღეს ანგარიშობენ და შემპირდნენ, რომ ამ დროში იქ სალ-სალამათს ჩამიყვანდნენ; მაგრამ ამ წინადადებას ვერ დაეთანხმებოდნენ, რადგან შემდეგ სამეგრელოში ჩასასვლელად უკან დაბრუნება მომინევდა. რუსეთის მთავრობისათვის კარგად იყო ცნობილი, რომ რაჭის გზით შესაძლებელი იყო კომუნიკაციის დამყარება ქუთაისსა და ჩრდილო კავკასიას შორის: ჯერ კიდევ 1771 წელს ეს გზა გენერალმა ტოტლებენმა გაიარა რუსული ჯარის კორპუსთან ერთად, რომელიც ეკატერინე II გამოგზავნა სოლომონ მეფის დასახმარებლად. ამასთანავე, ეს გზა მეტად ხელსაყრელი იქნებოდა ვაჭრობისათვისაც, მაგრამ აქ უამრავი სირთულე და დაბრკოლება იჩენს თავს, რომელთა შორის მთავარი ალბათ ჩრდილოეთის ხეობების ბუნებრივი პირობებია, რომელთა გათვალისწინებაც აუცილებელია იმდენად, რამდენადაც აღნიშნული გზა სწორედ ამ ხეობებზე გადის: ეს არის ძალზე ვიწრო, ფიქლოვანი ხეობები, რომლებიც თავისთავად, ჩამონგრევის დიდ საფრთხესაც შეიცავენ. ყოველი მათგანი ბევრად უფრო გაუვალია, ვიდრე უნერის ხეობა ლებში. როგორც ჩანს, უზარმაზარი თანხის გარეშე შეუძლებელი იქნება ისეთი დიდი სავაჭრო გზის გაყვანა, როგორიც თერგის ხეობაშია. ეს ყველაფერი შევიტყვე ერთი მოხელისაგან, რომელსაც დავალებული ჰქონდა ამ მიზნით ქვეყნის გამოკვლევა, რასაც იგი დიდი რისკის ფასად აკეთებდა. ძალიან ვნუხვარ, რომ მისი სახელი არ ვიცი¹.

¹ კავკასიაში თავისი მოგზაურობის აღწერაში კლაპროთმა ჩაურთო იმ რუსი რუსი ოფიცრის დღიური, რომელმაც 1781 წელს ამავე მიზნით გაიარა ეს გზა. მე ვიცნობ იმ პიროვნებებს, ვისთანაც კლაპროთი ბინადრობდა მოზდოკში ყოფნისას და ვიცი, რომ ცნობილ მოგზაურს, რომელიც დიგორიდან ონსა და ლებში მიდიოდა და იმავე გზით უკან ბრუნდებოდა, თავად არასოდეს არ გაუვლია ჩემს მიერ ზემოთ აღნიშნული გზა, რითაც იგი ასე ტრა-

თავადი მეტად აღარ შემინუხებია, ირგვლივ შემოვუარე ღებს და აღმოსავლეთის მხრიდან ჩახებატე მისი ხედი, რომელიც ჩემს ატლასშია მოცემული. შემდეგ რაღაც ცნობებიც მოვიძიე ამ მხარის შესახებ, შევაკაზმინე ცხენები და გზას გავეუდექი ნიკოლოზთან და იმ კეთილ უწერელ ხელოსანთან ერთად, რომელიც მისმა ბატონმა მეგზურად და ესკორტად გამომაცილა; ჯაფარიძე და მისი ამაღა კი იქ დავტოვეთ⁽¹⁾.

„რა დასანანია, – მითხრა ხელოსანმა, როცა ღებიდან გამოვედით – რომ ამ თავადთან ერთად მოგვიხდა აქ მოსვლა; იგი ღების მოურავად დანიშნეს, მოსახლეობა კი მას ვერ იტანს, რადგან იგი შემთხვევას არ უშვებს, რომ თავისი უზარმაზარი ამალით მათ ხარჯზე იცხოვროს; თავი ისე მოაქვს, თითქოს აქ მართლმსაჯულების აღსრულებისათვის იყოს მოვლენილი, სინამდვილეში კი ყველაფერს აკეთებს, რათა მოსახლეობას გამოსძალოს, რაც აბადიათ. სწორედ ეს გახლდათ მიზეზი იმისა, რომ ასე ცუდად მიგიღეს; ეს რომ არა, თქვენ გულუხვი და ხელგაშლილი მიღება გელოდათ“.

მოგვიანებით თავადი ჯაფარიძე თანამდებობიდან გადააყენეს და მის მაგივრად ერთ-ერთი პატიოსანი პიროვნება დანიშნეს, რადგან მთავრობამ შესანიშნავად იცის, რაოდენ მნიშვნელოვანია მთიელების სამართავად სამართლიანი და უანგარო მოხელე, რომელმაც

ბახობს. იმ ოფიცერს, რომელსაც, ბ-ნი კლაპროთის ცნობით, ძალზე საინტერესო დღიური შეუდგენია, თან ახლდა კაზაკთა რაზმი; სწორედ მან დააშოშმინა ბადილაძეების (Badillathe) ოჯახი, რომელიც მთელი ათი წლის მანძილზე დიგორელებს ებრძოდა და ამ ოჯახის წევრები აიძულა, ელიარებიანათ რუსეთის ქვეშევრდომობა. იხილეთ ტ. II, გვ. 356-400; *Voiege de Klaproth au Caucase*, გერმანული გამოცემა.

(¹) ღებში ისეთივე კლიმატია, როგორც ჭიორაში; ქვემოთ მომყავს ცნობები იმ ტემპერატურაზე, რომელიც რაჭის სხვადასხვა ადგილისათვის დავადგინე:

11 სექტემბერს, ხოტევი, მზის ამოსვლისას – 8⁰

„ – „ ონში, მზის ჩასვლისას – 9⁰

12 სექტემბერს ონში, მზის ამოსვლისას – 3⁰

„ – „ უწერაში, მზის ჩასვლისას – 10⁰

13 სექტემბერს უწერაში, მზის ამოსვლისას – 4⁰

„ – „ ღებში, მზის ჩასვლისას – 5⁰

14 სექტემბერს ღებში, მზის ამოსვლისას – 2⁰

15 სექტემბერს უწერაში, მზის ამოსვლისას – 10⁰

14 სექტემბრის შუადღეს ღებში იყო 15⁰;

გიულდენშტედტმა, რომელსაც ბარომეტრი ჰქონდა, 1771 წლის 8 ივლისს ონში აღნიშნა 16-27⁰, ხოლო ღებში 24 ივლისს – 24⁰.

იცის, როგორ ჩაუნერგოს მათ ნდობა თავიანთი ახალი ბატონების მიმართ. მოსახლეობა საკუთარი ნებით ემორჩილება ამ მოხელეს: ძალის გამოყენებით რუსეთი ვერაფერს გახდებოდა ქვეყნის ადგილმდებარეობის გამო; მაგალითად, საკმარისია ფაზისზე გადებული რომელიმე ხიდის დაცვა-გამაგრება და იმერეთიდან ვერც ერთი სულიერი აქ ვერ შემოაღწევს. სხვა მხრიდან მოსავლელად კი საჭიროა კავკასიონის მაღალი მწვერვალების გადალახვა და დაუმორჩილებელი ტომების ტერიტორიაზე გავლა.

ვიდრე ჭიორაში მივიდოდით, რომლის ნახვაც ახლოდან მიხედოდა, მოგვიხდა ფონით ფაზისის გაღმა-გამოღმა გადალახვა. აქ ღვინო შემოგვთავაზეს, მაგრამ მხოლოდ მცირე ხნით შევჩერდით, რათა სოფლის მეურნეობას გავცნობოდით. მოსახლეობა ძირითადად თექის ხალიჩებით ვაჭრობს ქუთაისში, სადაც ყოველი ბაზრობის დღეს ჩადიან; ყიდიან აგრეთვე მათ მიერვე შეკერილ ჩერქეზულ ტანსაცმელსაც. ყველას აქვს ხანჯალი, საზეთური, აბედის ქისა, კვესი, ჩერქეზების მსგავსად ქამარზე ჩამოკიდებული თუთუნის პარკი. აქაურებს ზურგით გადააქვთ თავიანთი სურსათი, სიმინდი და ხორბალი, რომელიც თხის ტყავისაგან დამზადებულ ჩანთებში უყრიან. ამან მომაგონა ტიკები, რომლებშიც ჰერაკლემ ტელემაქეს გამგზავრებისას ხორბლის ყვავილები ჩადო.

ჭიორადან რამდენიმე ვერსის დაშორებით ხელმარცხნივ წავედით და შევედით გლოლის ხეობაში, რომელსაც ისეთივე მდებარეობა აქვს, როგორც ღების ხეობას: მისი მიმართულებაა დასავლეთ-სამხრეთ-დასავლეთიდან (O.S.O.) აღმოსავლეთ-ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ (E.N.E.); სამხრეთისაკენ მიმართული ფერდობის ერთი ნაწილი მიმდვრებითა და საძოვრებით არის დაფარული, მეორე კი მთლიანად ტყეს უჭირავს.

გზა ფერდობის გასწვრივ გადიოდა; შევედით უღრან, წვრილიან ტყეში და საკმაოდ დამრეც ფერდობზე ასვლისას ჩვენმა თანმხლებმა ხელოსანმა გაგვაფრთხილა, ფხიზლად ვყოფილიყავით, რადგან ის ადგილი უნდა გაგვევლო, სადაც, ჩვეულებრივ, ძებნილი დიგორები და ოსები იმალებოდნენ ხოლმე; ისინი თავს ესხმოდნენ უიარაღო მგზავრებს და ძარცვავდნენ მათ, ხშირად კი უფრო უარეს ბოროტებაზეც არ იხევდნენ უკან. საბედნიეროდ, ეს ადგილი მშვიდობიანად გავიარეთ და საეჭვოც არაფერი შეგვინიშნავს.

ლებთან შედარებით გლოლას, ალბათ, უფრო თვალწარმტაცი ადგილმდებარეობა აქვს ⁽¹⁾, მაგრამ ლები უფრო დიდია და უკეთ არის ნაგები. ძველი, მიტოვებული გლოლა ნაწილობრივ მდებარეობდა მოგრძო მდელოზე, რომელიც კედელას მთის ახლომდებარე ფერდობებიდან წამოსული გლოლის-წყლის თუ ბოყას ტოტებს შორის იყო მოქცეული. როგორც ჩანს, თოვლის დნობისას იგი მეტისმეტად წყალუხვი ხდება და მთელ სიგრძეზე ფარავს ხეობას, ავსებს მას და თან ჩამოაქვს დიორიტული პორფირიტისა და პროტოგინის უზარმაზარი ლოდები; ისინი ანადგურებენ საცოდავ ტირიფებსა და არყის ხეებს, რომლებიც გაბედულად ხარობენ ამ გაჩანაგებულ მიწაზე. მე უკვე აღვნიშნე, რომ გლოლის-წყალი ფაზისის მოცულობის დაახლოებით ნახევარს შეადგენს.

ველზე დგას ხუთი თუ ექვსი ოთხკუთხა კოშკი, ლების კოშკებზე უფრო დაბალი და თან უფრო ცუდად ნაგები. გლოლის მეორე ნაწილი ფიქლოვანი კლდის თავზეა განლაგებული და ერთიმეორის გვერდით ჩამწკრივებული კოშკებით შვეიცარიის ძველებურ ციხეს წააგავს; ზემოდან, კედელას მთაზე თოვლი ისე ბრწყინავს, როგორც შვეიცარიული მყინვარი.

მაღალი ქედის ეს მნიშვნელოვანი ნაწილი, რომელიც ჯერ კიდევ ონიდან შევნიშნე და რომელიც ძალზე კარგად გაირჩევა ციხედარბაზის დაბლობიდან, აქედან კიდევ უფრო კარგად მოჩანს. დგახარ მთის ძირში და თვალწინ არაფერი გელობება. პირველ ყოვლისა, კარგად შევნიშნე შავი ფიქალი – ცენტრალური კავკასიონის ძირითადი შემადგენელი ელემენტი. ფიჭვისა და არყის ტყეებში არცთუ ისე მაღალი ხეებია და მათ ზემოთ კარგად ჩანს მთის კალთები, რომლებიც ხან მოშიშვლებულნი და მოსაწყენნი არიან, ხან კი მშვენიერი მწვანე კორდი ჰფარავთ. სწორედ აქ გადის დიგორისა და ოსეთისაკენ მიმავალი გზა. მწვერვალებს არაფერი აქვთ განსაკუთრებული: მიუხედავად დიდი სიმაღლისა, ისინი არ გაოცებენ გაბედული, პირამიდული ან კონუსური ფორმებით, რომელთაც ალტაიკებაში მოყავხარ, როდესაც შორიდან შეიცნობ ფასისმთის მწვერვალს. კედელა მაგონებს გაღავანს, ოდნავ დანგრეული სათოფურებით.

ახალი გლოლა ტყეშია ჩაფლული და გაშენებულია ამ ერთგვარი ციხის ძირში, რომელსაც ალბათ მოსახლეობა თავშესაფრად იყენებდა. სოფელს ჰკვეთს წყარო, რომელიც ზემო რაჭის ერთ-ერთ საუკეთესო მომწავო წყალს უერთდება: იგი საკმაო რაოდენობით ნახ-

(¹) გლოლა ქიორიდან 10 ვერსზეა, ფაზისისა და გლოლის-წყლის შეერთების ადგილიდან კი – 6 ვერსზე.

შირორუანგს შეიცავს და ბოთლში ჩამოსხმისას იმდენი გაზი აქვს, რომ საცობს აგდებს ისევე, როგორც შამპანური. თვისობრივად იგი სრულებით არ განსხვავდება ნარზანის ცნობილი წყლებისაგან, ან გოლიათების ღვინისაგან, რომელიც კისლოვოდსკში, კავკასიის მინერალურ წყლებს შორის გვხვდება. მისი ტემპერატურა 9⁰-ს აღწევს; ამ წყლის დასაღევად ზაფხულში მოდიან, მაგრამ ძნელად სავალი გზა, უფრო კი – გლოლის მოსახლეობის ზნე-ჩვეულებათა სიმკაცრე, აფერხებს აქ დიდი რაოდენობით ხალხის ჩამოსვლას.

გლოლის მოსახლეობა არცთუ ისე მრავალრიცხოვანია, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ერთი წელიც კი არ გაივლის, რომ რამდენიმე მკვლელობა არ მოხდეს ქალების მოტაცების ან სხვა რაიმე მიზეზის გამო. მათ ძალიან ავი ძაღლები ჰყავთ და სიამოვნებით უყურებენ, როგორ ესხმიან ისინი თავს გამვლელებს; ეს ჩვენ საკუთარ თავზე ვინწინეთ და მოთმინებიდან გამოსულებმა ისეთი სახე მივიღეთ, თითქოს ვაპირებდით პისტოლეტები დაგვემინა ამ საშინელი ცხოველებისათვის და როცა პატრონებმა დაინახეს, რომ საქმე სერიოზულად იყო, მხოლოდ ამის შემდეგ, ბოლოს და ბოლოს, იკადრეს ჩვენს საშველად მოსვლა. ნეტავ შეიძლებოდეს ამქვეყნად ძაღლების გარეშე არსებობა! რამდენჯერ ჩაუშხამებიათ მოგზაურთათვის სიამოვნება გზებისა და სოფლების ამ მტარვალებს: მუდმივი შიშის ქვეშ უნდა იყო, რომ არ დაგგლიჯონ. ამ უსიამოვნების თავიდან აცილება ხომ მაინც შეიძლება, როცა ირგვლივ ისედაც ამდენი გასაჭირია!

იმავე დღეს დავბრუნდით უწერაში, სადაც ღამე კვლავაც ჩვენს ხელოსანთან გავათიეთ; მეორე დღეს კი, პარასკევს, მან წავიყვანა ონში, სადაც ამ დღეს დიდი ბაზრობა იმართება ხოლმე. ისევე როგორც წინა შემთხვევაში, ამჯერადაც ცუდად მიგვიღეს, უარი მივიღეთ ცხენებზეც: ჩვენი ხელოსანი კარდაკარ დადიოდა სათხოვნელად, მაგრამ ყველა უარით ისტუმრებდა და სხა მეზობელთან აგზავნიდა. ასეთ დროს, როცა მთავრობის მიერ გაცემული მკაფიო ბრძანებები არ სრულდება, საჭიროა მკაცრი მოქმედება. ჩვენდა სამწუხაროდ, იძულებულნი გავხდით, მათ დავმუქრებოდით, რამაც შედეგი გამოიღო და მშვენივრად მოგვემსახურნენ. ეს ერთადერთი შემთხვევა იყო, როდესაც მოგვინია ასეთი უკიდურესი ზომებისათვის მიგვემართა.

ზეცა მშვენიერი ამინდით გვანებივრებდა და საოცრად პოეტური განწყობა დაგვეუფლა, რადგანაც ასეთ პირობებში გვინევდა მოგზაურობა. ცხენზე ამხედრებულები ვიყავით და არ ვჩქარობდით, მიყვებოდით კვალს, მივდიოდით თოხარიკით, იშვიათად კი – ჩორ-

თით. მთიელების ზანტი და უსაფრთხო ცხენებით მოგზაურობა საუკეთესო საშუალებაა ქვეყნის დასათვალისწინებლად. სურვილისამებრ ვჩერდებით, თავისუფლად შეგვეძლოს ათჯერაც კი ავმხედრებულიყავით და ჩამოვქვეითებულიყავით; მაგალითად, როგორც კი ცხენების საბალახოდ მოსახერხებელ ადგილს წავანყდებოდით, იქვე ვჩერდებით და ვისვენებდით; წამოვწევდით ხოლმე ცაცხვისა და მუხის ხეებქვეშ, თითქოს მხოლოდ გართობის მიზნით ვსეირნობდით.

ბარაკონში მხოლოდ იმისთვის შევჩერდით, რომ თავად ერისთავის მეუღლისათვის გვეთხოვა, რათა მას გამოეჩინა კეთილი ნება და ბრძანება გაეცა ჩვენთვის ცხენების გამოცვლის თაობაზე. მან გამოგვაყოლა მეგზური, რომელსაც სოფელ წესში უნდა ჩავეყვანეთ და აქ უნდა ემოვნა ჩვენთვის სამგზავრო პირუტყვი; მაგრამ როგორც კი ეზოდან გამოვედით, ქალბატონმა კაცი დაგვადევნა და შემოგვითვალა, რომ უმჯობესი იქნებოდა, თუკი ღამეს მის სახლში გავათევდით, ძალიან გვთხოვდა, მიგველო მისი მოპატიჟება, ცხენებს კი პირველივე მოთხოვნისთანავე აქვე მოგვიყვანდნენ.

ჩემს ნიკოლოზს, რომელიც იმჟამად მარხულობდა, მეორე დღეს კი დღესასწაული იყო, სანჩოს მსგავსად, დიდი სურვილი ჰქონდა თავისი მარხულობის კომპენსაცია მიეღო ქალბატონის სახლში, სადაც ჩვეულების თანახმად ამ დღეს ცხვარი უნდა დაეკლათ. ჩვენ მივიღეთ ქალბატონის მიწვევა და უაღრესად კარგი მასპინძლობაც გაგვინიეს; დაგვაბინავეს დიდ ოთახში, რომლის ფანჯრებიც ეკლესიას გადაჰყურებდნენ და მოგვართვეს ჩაი, რომელიც ჯერ კიდევ ნაკლებად არის გავრცელებული ქართველებში. იგი, როგორც ფუფუნების საგანი, მხოლოდ მდიდარ ბატონებთანაა მიღებული, მაგრამ როგორც ჩანს, საზოგადოდ, ეს სასმელი ყველას ძალიან მოსწონს.

მეორე დღეს საზეიმო წირვას დავესწარი; შემდეგ დავხატე რიონის დიდი რაბი, მოგვიანებით კი მართლაც დიდებული სადილი გავვიმართეს, სადაც განსაკუთრებით გამოირჩეოდა ყველანაირი სახით მომზადებული ცხვრის ხორცი. მომართვეს კოვზი, დანა და ჩანგალი, რაც ჯერ კიდევ იშვიათობაა ამ მხარეში.

ქალბატონს პირადად ვერ გადავუხადე მადლობა, რადგან ადგილობრივი ტრადიციის თანახმად, მეუღლის არყოფნისას მას ეკრძალებოდა (გარდა პირველი შეხვედრისა) უცხოელების მიღება-გამასპინძლება და მათთან ერთად სუფრასთან დაჯდომა. ასევე დიდი პატივით გვექცეოდა აქაური, მართლაც მშვენიერი ეკლესიის მღვდელი, რომელიც კაპელანს წააგავდა.

ნასადილევს გამოვეთხოვეთ ბარაკონს და, აქაური სტუმართმოყვარეობით დიდად ნასიამოვნებნი, გზას გავუდექით. ფაზისის რაბს რომ მივუახლოვდით, ნაცვლად იმისა, რომ ხოტევისაკენ მიმავალ ხიდზე გადავსულიყავით, მდინარის მარჯვენა ნაპირს გავუყევით და ორივე მხრიდან მჭადა-ქვის კირქვებს შორის მოქცეული ქვემო რაჭის ეს განიერი ხეობა მთელ სიგრძეზე გადავჭერით.

სოფლები ძირითადად მაღლობზეა გაშენებული, სადაც ძალზე სუფთა ჰაერია. ფაზისის ნაპირებზე კი ყანებია გადაჭიმული, ხოლო ვაზი მთის კალთებზეა შეფენილი. ეს არის ნაყოფიერებისა და მოსავლიანობის მრავალფეროვნების ამსახველი შესანიშნავი სურათი.

ბარაკონიდან 8 ვერსზე უკან ჩამოვიტოვეთ სოფელი სადმელი⁵³, მისგან 2 ვერსის მოშორებით კი გავიარეთ რიცეულა⁵⁴. ფაზისის მარცხენა ნაპირზე მრავალი სოფელია, მარჯვენა ნაპირზე კი სადმელის შემდეგ ბარაკონიდან მხოლოდ 20 ვერსის დაშორებით ეხედებით სოფელს; ეს არის ხვანჭკარა ⁽¹⁾ ⁵⁵, რომელიც თავად ლევან ყიფიანს (Leo Pepiani) ეკუთვნის ⁽²⁾. გაკვირვებული დავრჩით, როცა რამდენიმე კვირის მანძილზე გაგრძელებული მშენიერი ამინდის შემდეგ ისეთი თავსხმა წვიმა წამოვიდა, რომ საშინლად გავილუმპეთ და დიდად ბედნიერები ვიყავით, რომ ეკლესიის სახურავის კიდულს შევაფარეთ თავი. ჩვენი ხელოსანი ყოველნაირად ცდილობდა, სასწრაფოდ ეშოვნა ჩვენთვის ბინა, რომელიც ესოდენ გვესაჭიროებოდა.

ხვანჭკარა ფაზისის დონიდან დაახლოებით 500 ფუტის სიმაღლეზეა. ამ სოფლის მფლობელი თავადი ცოტა ხნის წინ აქაურ ციხე-სიმაგრეში ცხოვრობდა, რომელიც სოფლის ბოლოს, კირქვის კლდეებზეა აღმართული; მაგრამ ერთხელ, რუსმა გენერალმა (რომლის გვარიც აღარ მახსოვს) ამ მხარეში გამოიარა და შეუფერებლად ჩათვალა, რომ უბრალო იმერელ თავადს ციხე-სიმაგრეში მეფესავით ეცხოვრა. თავის მხრივ, თავადმა, გენერლის მიმართ კეთილგანწყობის გამო (რომელიც იმხანად ქვეყნის მმართველი იყო) და, ალბათ, იმის გამოც, რომ 70 მილიონიანი მოსახლეობის მქონე იმპერიისათვის ჩრდილი არ მიეყენებინა, ციხე-სიმაგრის ქვემოთ აიშენა ხის სახლი, რომელშიც ამჟამად ცხოვრობს. ციხე-სიმაგრის სიახლოვეს იდგა კიდევ ორი სხვა ციხე, სოფლის შუაგულში, შემადლებულ ბორცვზე კი იდგა მეოთხე ციხე, რომელიც, დანარჩენი სამის მსგავსად,

⁽¹⁾ Kwanschkschara, გიულდ.

⁽²⁾ Kipiani, გიულდ.

ყიფიანების ოჯახის თავშესაფარს წარმოადგენდა; მაგრამ ამ დროისათვის იგი თითქმის მთლიანად დანგრეული იყო, ხოლო ის მცირე ნაწილი, რომელიც სრულ დანგრევას გადაურჩა, სოფლის ერთ-ერთი მრჩევლის ქვევრების (koupchines) თუ ამფორების შესანახად გამოიყენებოდა. ღამე სწორედ აქ გავატარეთ. ჩვენი მისვლისთანავე მრჩეველმა თავადს გაუგზავნა ბრძანება, რომელიც მთავრობისაგან გვქონდა მიღებული. თავადი შინ არ გახლდათ, მაგრამ მისმა მეუღლემ მაშინვე გამოაგზავნა თავისი ვაჟი, რომელმაც ქალბატონის სახელით მოგვილოცა მშვიდობით ჩამობრძანება და ხელოსანს დაავალა, ჩვენს მიმართ საგანგებო მზრუნველობა გამოეჩინა. მანაც პირნათლად აღასრულა მითითება, მშვენივრად გაგვიმასპინძლდა და, ძლიერი წვიმის მიუხედავად, მთელი ღამე მშვიდად მეძინა მარანში, სადაც საწნახელში უკვე ახალ ღვინოს წურავდნენ.

გათენებისას ხეობა მთლიანად ნისლით იყო დაფარული და ამ წყვდიადით მოცულ სივრცეში მხოლოდ მთის თხემები გამოკრთოდნენ კუნძულებივით. შორს, სიღრმეში ისმოდა მხოლოდ მამლის ყივილი, ადამიანთა შეძახილი და აბობოქრებული ფაზისის გააფთრებული გრიალი უფსკრულში. მართლაც, რაოდენ დიდ უსიამოვნებას გვაყენებენ გადაუღებელი წვიმები!

ფაზისის ეს ხეობა რაღაც განსაკუთრებულია; მჭადაქვის კირქვა, რომელიც ფერდობებზე თანაბარ ქანებად მოჩანს, ხშირად მცენარეულობით არის დაფარული. დიდი ხეობის ფერდობები დასერილია უამრავი ხევით და პატარ-პატარა გვერდითი ხეობებით, რომლებიც ძალზე ნაყოფიერი ნიადაგით გამოირჩევიან და ამიტომაც აქ სოფლებია გაშენებული. აქა-იქ შეიმჩნევა კონუსური ფორმის მქონე პორფირიტული გუმბათები.

კომენტარები, დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა:

1. დიუბუას ნაშრომის სრული სახელწოდებაა: Frederic Dubois de Montpereux, Voyage autour du Caucase, chez Les Tcherkesses et Les Abkhases, en Georgie, en Armenie et en Crimée, t. I-VI, Paris, 1859. დიუბუას „მოგზაურობის...“ შესახებ იხ. ჩვენივე წერილები: ჟურნალში „ანალები“ (№2, 2000; №1-2, 2002) და „Caucasica“ №7, 2003.
2. ხოტევი – სოფელი ამბროლაურის რ-ში, რაჭის ქედის ჩრდილო კალთაზე. წყაროებში პირველად იხსენიება XI ს-ში; XIX ს-ში ხოტევი რაჭის ადმინისტრაციული ცენტრია, კერძოდ: 1811 წ. ყოფილ იმერეთის სამეფოში რუსეთის ხელისუფლების მიერ გატა-

რებული ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული რეფორმის შედეგად შეიქმნა რაჭის ოკრუგი, რომლის ცენტრიც თავდაპირველად იყო სხვადა, მოგვიანებით, 1819-20 წწ. იმერეთის აჯანყების ჩახშობის შემდეგ, ოკრუგის ცენტრი გადმოტანილ იქნა ხოტევი (იხ. თ. ბერაძე, რაჭა, თბ., 2004, გვ. 92, 109-110).

3. ხოტეურა – მდინარე ამბროლაურის რ-ში, სახელწოდება მიიღო სოფ. ხოტევიდან; ამ მდინარის ერთი შენაკადი გამოდის ჭელიაღელის ტბიდან, რომელიც ამავე სახელწოდების სოფელშია.
4. სინამდვილეში ტოტლებენი თავისი კორპუსით საერთოდ არ ყოფილა რაჭაში, შესაბამისად, არც ხოტევის ციხე დაუნგრევიანთ მისი ბრძანებით, მით უფრო, რომ 1772 წელს რუსეთის კორპუსმა საერთოდ დატოვა საქართველოს ტერიტორია. რაც შეეხება დანარჩენ ციხეებს – ტოტლებენის იმერეთში ყოფნისას სოლომონ I-მა შორაპნისა და ბაღდადის ციხეებიდან განდევნა მტერი, ხოლო ვარციხე ისედაც ქართველთა ხელში იყო და მას განთავისუფლება არ სჭირდებოდა. XV-XVI სს-ში აგებული ხოტევის ციხის ნანგრევები დღემდეა შემორჩენილი; საგულისხმოა, რომ დიუბუას მოგზაურობიდან დაახლოებით 15 წლის შემდეგ მარი ბროსეც იმყოფებოდა რაჭაში, ხოტევის ციხის კარიბჭის თავზე გამოსახული ხელის მტევანი და ინიციალები მას უკვე განადგურებული დახვდა (თ. ბერაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 28, 92).
5. კვირიკეს ციხე – ვახუშტი ბატონიშვილის ნაშრომზე დაყრდნობით თ. ბერაძე მიიჩნევს, რომ ეს არის დღევანდელი კვირიკენინდა: „ხოტევის წყლის აღმოსავლეთით კიდესა, მაღალს გორას კლდესა ზედა არს ციხე კვიტაშვილისა, ფრიად მაგარი“ (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, სიმ. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, თბ. 1973, გვ. 760.). ამის თაობაზე გიულდენშტედტთან ვკითხულობთ: „ხოტევიდან ერთ საათში სამხრეთ-აღმოსავლეთით გავიარეთ სოფელი წკადისი და აქედან ჩრდილო-დასავლეთისაკენ დავინახეთ ციხე კვირიკე-ნმინდა მდ. ხოტევის-ხევზე“ (იხ. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გ. გელაშვილის გამოცემა, თბ., 1962, გვ. 115.).
6. ჯერ-ჯერობით ვერ მივაკვლიეთ ამ ბრძანების დამადასტურებელ დოკუმენტურ მასალას, თუმცა სავსებით შესაძლებელია, იმპერატორის მხრიდან მართლაც ყოფილიყო ასეთი მითითება.
7. ჭელიაღელე – სოფელი ამბროლაურის რ-ში; ჭელიაღელის ტბის სიგრძე 195 მ-ია, სიგანე – 120 მ. ტბაზე ლელისა და მუყნარისაგან წარმოქმნილი მოტივტივე კუნძულებია (3-დან 20 მეტრამდე სიგრძის), რომლებიც სუსტი ქარის დროსაც კი იწყებენ მოძრაობას (თ. ბერაძე, გვ. 8).

8. ნიკორწმინდა – სოფელი ამბროლაურის რ-ში, რაჭის ქედის ჩრდილო კალთაზე. სოფელში დგას ამავე სახელწოდების გუმბათოვანი ტაძარი, აგებული ბაგრატ III-ს დროს, კერძოდ, 1010-1014 წწ-ში. დიუბუას მიერ მოყვანილი წარწერა შემდეგნაირად იკითხება: „ქ. ესე მეორედ მოსლვაი იესუ ქრისტესი“ (იხ. ვ. სილოგავა, დასავლეთ საქართველოს წარწერები, ნაკვ. I (IX-XIII სს), თბ., 1980, გვ 98). რაც შეეხება დიუბუასეულ კრიტიკას ნიკორწმინდის ბარელიეფების ფიგურათა არაპროპორციულობის თაობაზე, როგორც ცნობილია, ტაძრის ორნამენტზე რამდენიმე ოსტატი მუშაობდა, შესაბამისად, მათი ხელწერა ერთმანეთისაგან განსხვავდება შესრულების ხარისხით; უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ შუა საუკუნეების ქრისტიანულ სახვით ხელოვნებაში თითქმის ყველგან – დასავლეთშიც და ბიზანტიურ სამყაროშიც როგორც წესი, ნაკლები ყურადღება ექცეოდა სხეულის პროპორციების სიმწყობრეს; ქართულ საეკლესიო ფერწერასა და მონუმენტური ქანდაკებას აღნიშნულ ეპოქაში ეკლესიის კანონიკური მოთხოვნების შესაბამისად, საკუთარი, მისთვის დამახასიათებელი სტილი აქვს შემუშავებული (მათ შორის, წმინდანთა და ანგელოზთა ზომაზე მეტად წაგრძელებული ფიგურების გამოსახულება); სავსებით ბუნებრივია, რომ XIX ს-ის ფრანგი მოგზაურისათვის ეს სპეციფიური ნიუანსები მიუღებელი აღმოჩნდა (იხ. Ш. Я. Амиранашвили, История грузинской монументальной живописи, т. 1, Тбилиси, 1957 сс. 104-108; Н. А. Аладашвили, Монументальная скульптура Грузии, Москва, 1977, сс. 143-193; ვ. ბერიძე, ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, თბ., 1974, გვ. 145 და ა.შ.).
9. ფოტიოსი – კონსტანტინოპოლის პატრიარქი (858-867 და 877-886 წწ.), ბიზანტიელი საეკლესიო მოღვაწე, მწერალი, თეოლოგი. პირველად პატრიარქი გახდა 858 წ. (იგნასიოს შემდეგ), მაგრამ პაპმა ნიკოლოზ I-მა გადააყენა. საპასუხოდ ფოტიოსმა 867 წ. საეკლესიო კრებაზე პაპი ეკლესიიდან განკვეთა (ფოტიოსის სქიზმა), რაც თავის მხრივ, დაგმო კონსტანტინოპოლის საეკლესიო კრებამ (869-870 წწ.); იგნასიოს გარდაცვალების შემდეგ (877 წ.) ფოტიოსი კვლავ პატრიარქი გახდა და ცდილობდა კარგი ურთიერთობა ჰქონოდა რომთან. თავის ერთ-ერთ ნაშრომში „ტრაქტატი სულიწმინდის შესახებ“ იგი ილაშქრებს ფილიოქეს წინააღმდეგ. აღსანიშნავია, რომ სწორედ მის მიერ იყო ორგანიზებული კირილესა და მეთოდეს მისია სლავებთან.
10. იგნასიო (797-877 წწ.) – კონსტანტინოპოლის პატრიარქი 847-858 და 867-877 წლებში. იგი მეტოქეობას უწევდა ფოტიოსს,

რის გამოც 858 წ. გადააყენეს. სიკვდილის შემდეგ იგნასიო წმინდანად აღიარეს.

11. ნიკოლოზ I დიდი (800-867 წწ.) – რიგით ას მეხუთე პაპი (858-867 წწ.). ფოტიოსის წინააღმდეგ მხარს უჭერდა იგნასიოს. შემდგომში წმინდანად იქნა აღიარებული.
12. ფილიოკე//ფილიოკვე (ლათ. filioque – „და ძისაგან“) – ტოლედოს საეკლესიო კრების მიერ (589 წ.) ქრისტიანული რწმენის სიმბოლოზე მიღებული დამატება: პირველი და მეორე მსოფლიო საეკლესიო კრებების (325 და 381 წწ.) ფორმულირებას სული-წმიდის მამა-ღმერთისაგან მომდინარეობის შესახებ დამატა სიმბოლო „ფილიოკე“, რაც ნიშნავდა, რომ სული-წმიდა ერთდროულად მომდინარეობს მამისა და ძისაგან. ბერძნულ-ბიზანტიურმა (მართლმადიდებლურმა) ეკლესიამ ეს დამატება არ აღიარა, რაც მოგვიანებით, 1054 წელს, ქრისტიანული ეკლესიის განყოფის ერთ-ერთ ფორმალურ საბაზად იქცა. დღეს კათოლიკური ეკლესია ამ კრედოს აღიარებს, ორთოდოქსალური კი უარყოფს.
13. მიქაელ ცერულერი (1000-1059 წწ.) – კონსტანტინოპოლის პატრიარქი 1043-1058 წწ. მან დასავლურ ეკლესიასთან ხელახლა გააღვივა პოლემიკა დოგმატურ და ლიტურგიულ საკითხებზე, რაც იმით დასრულდა, რომ დაპირისპირებულმა მხარეებმა ერთმანეთი ანათემაზე გადასცეს. ასე დასრულდა დიდი აღმოსავლური სქიზმა: რომის ეკლესია (კათოლიკური) აღიარებს სული-წმიდის წარმოშობას მამისა და ძისაგან, აღმოსავლეთისა (მართლმადიდებლური) კი – მხოლოდ მამისაგან. ამას გარდა სხვაობა მთელ რიგ რიტუალებზეც აისახა, მაგ. ზიარების დროს აღმოსავლეთის ეკლესიაში პურსა და ღვინოს იყენებდნენ, დასავლეთისაში კი მხოლოდ პურს; კათოლიკე მღვდლებს ქორწინება ეკრძალებოდათ, მართლმადიდებლებს – არა და ა.შ.
14. სქიზმა (ბერძნ. განყოფა, განხეთქილება) – კათოლიკური ეკლესია ამ ტერმინით აღნიშნავდა ქრისტიანული ეკლესიის ორად განყოფის ფაქტს.
15. ზემო რაჭა – რაჭის თანამედროვე ადმინისტრაციული დანაწილების თანახმადაც ზემო რაჭა მოიცავს ონის რაიონს, ქვემო რაჭა კი – ამბროლაურისას. გარდა ამისა, ზოგჯერ ცალკე მოიხსენიებენ „მთის რაჭას“, რომელშიც ჭიდროთას ვიწროვებით გამოყოფილი სოფლები (გონა, ლეხი, ჭიორა და გლოლა) მოიაზრებიან (თ. ბერაძე, გვ. 9-10).
16. ვერსი – (რუს. верста), სიგრძის საზომი ერთეული, 1,066 კმ.
17. ახალსოფელი, გორა, ინა – ამბროლაურის რ-ნის სოფლები.

18. კოშკი ციხე-სიმაგრის შემადგენელი ნაწილიცაა და ამავე დროს, შეიძლება იგი დამოუკიდებლადაც იყოს აშენებული: ყოველ სიმაგრეს ჰქონდა სათანადო დანიშნულების მქონე ერთი ან რამდენიმე კოშკი (საყარაულო, სადაზვერვო, თავდაცვითი, საცხოვრებელი). XVII საუკუნიდან, გამუდმებული შიშიანობის გამო, განსაკუთრებით გავრცელდა ცალკე აგებული საცხოვრებელი კოშკები, რომლებიც საცხოვრებელ კომპლექსთან იყვნენ დაკავშირებულნი (იხ. პ. ზაქარაია, საქართველოს ძველი ციხე-სიმაგრეები, თბ., 1988, გვ. 158).
19. ველიეთი – ველიეთის წმ. გიორგის ერთნავიანი ეკლესია სოფ. წესის დასავლეთით, კლდეზე დგას (გ. ბოჭორიძე, რაჭა-ლეჩხუმის ისტორიული ძეგლები და სიძველეები, ტბ., 1994, გვ. 169).
20. წესი (ამბროლაურის რ-ნი) რაჭის ერისთავთა რეზიდენციას წარმოადგენდა. წესის იმ ნაწილს, სადაც ერისთავების კარის ეკლესია და სასახლე იყო, ბარაკონი ეწოდება. აქვე, მაღალი კლდის თავზე იდგა ციხე-სიმაგრე „მინდა“, რომელიც განვითარებული შუა საუკუნეების ეპოქის ძეგლია. ამჟამად შემონახულია ბარაკონის ეკლესია, მინდა-ციხისაგან კი მხოლოდ ნანგრევებია დარჩენილი. ბარაკონი მტრისთვის მიუდგომელი ადგილი იყო; აღმოსავლეთიდან მას მინდა-ციხე იცავდა, ჩრდილოეთით – კლდოვანი მთა, სამხრეთით კი – რიონი (მ. რეხვიაშვილი, იმერეთი XVIII საუკუნეში, თბ., 1982, გვ. 79).
21. ლუხუნი რაჭაში ორ სხვადასხვა მდინარეს ეწოდება, რომელთაგან ერთი – გორიბოლოსთან, ხოლო მეორე კი – მინდა-ციხესთან შეერთვის რიონს. ორივე მათგანი ერთი და იგივე მთიდან – ლუხუნიდან მოედინება (თ. ბერაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 37).
22. საუბარია როსტომ რაჭის ერისთავზე, შოშიტა III-ის ძეზე, რომელმაც ერისთავის ტიტული დაახლოებით 1750 წ. მიიღო. როსტომი იმერეთის სამეფოს ერთ-ერთი უძლიერესი ფეოდალი იყო. XVIII ს. შუა ხანებში მან რაჭის სამეფო სოფლები მიიტაცა, გააძევა ან ოჯახიანად ამოწყვიტა ადგილობრივი თავადები და მათი მამულებიც მიითვისა. ამგვარად, მან მთელ რაჭაზე განამტკიცა თავისი ძალაუფლება, ამავე დროს, ცდილობდა თავი დაესხნა იმერეთის მეფის ქვეშევრდომობისაგან და მიზნის მისაღწევად არაფერს არ ერიდებოდა: რენეგატ ფეოდალებთან და ოსმალთა დამპყრობლებთან ერთად იბრძოდა სოლომონ I-ის წინააღმდეგ. 17 წლიანი ბრძოლის შემდეგ სოლომონმა როსტომი და მისი შვილები (7 ვაჟი) შეიპყრო, თვალები დათხარა და საპყრობილეში გამოამწყვდია, რაჭის საერისთავო კი გააუქმა: ყმა-მამულების დიდი ნაწილი სახასოდ გამოაცხადა, ნაწილი კი ერ-

თგულ ფეოდალებს – წულუკიძეებსა და წერეთლებს დაურიგა. როსტომ ერისთავი იმ დროისათვის განსწავლული პიროვნება იყო, გადმოცემის თანახმად, მას ზეპირად სცოდნია „ვეფხისტყაოსანი“; 1753 წ. მან ააგო ბარაკონის ახალი გუმბათიანი ეკლესია (აქვე შემორჩენილია XII ს. ეკლესიის ნანგრევებიც), 1754 წ. კი – ველტყევის ეკლესია, 1754 წ. იერუსალიმში თავისი ხარჯით ააგო დედათა მონასტერი: გარდა ამისა, აღადგინა და გაამაგრა მრავალი დანგრეული ციხე და ეკლესია. თანამედროვეთა დახასიათებით, როსტომ ერისთავი მეფეზე გაცილებით მდიდარი და ძლევამოსილი ფეოდალი იყო (იხ. ტიმოთე გაბაშვილი, მიმოსლვა, ელ. მეტრეველის გამოცემა, თბ., 1956, გვ. 81; ო. სოსელია, ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ. 92-107; მ. რეხვიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 83-95; გ. ბოჭორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 190-191).

23. იხ. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, დასახ. გამოც., გვ. 109.
24. სორი – სოფელი ონის რ-ში, აქ არის IX-X სს. ორი ეკლესია და განვითარებული შუა საუკუნეების ეპოქის ციხე (თ. ბერაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 131).
25. ფუტი – ინგლისური სიგრძის საზომი ერთეული, 0, 3048 მ.
26. დიუიმი – სიგრძის საზომი ერთეული, 2,54 სმ.
27. ბათმანი – დაახლ. 3 კგ; ოყა – 1,28 კგ; გირვანქა – 409,5 გრ. (იხ. გ. ჯაფარიძე, ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან, თბ., 1973).
28. შარდომეთი, ფარახეთი, სევა – ონის რ-ნის სოფლებია. ფარახეთში შემორჩენილია ერთნავიანი დარბაზის ტიპის ეკლესია, სავარაუდოდ, XVII ს-სა (თ. ბერაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 129; გ. ბოჭორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 209).
29. ველთეთრი – განვითარებული შუასაუკუნეების ეპოქის ციხე ონის რ-ში;
30. ონი – „ხოლო ჯეჯორის შესართავს ზეით და რიონის სამხრით არს ონი, სახლობენ ურიანი ვაჭარნი და ვაჭრობენ“ (ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 160); ქალაქი რიონის მარცხენა ნაპირზე, ღრმა ხეობაში მდებარეობს; წყაროებში იგი XV-XVI სს-დან მოიხსენიება.
31. ნედისი – ონის რ-ნის სოფელი („აქ არს ლითონი რკინისა და ილევენ მრვალსა“... ვახუშტი, გვ. 160).
32. ჯეჯორა – მდინარე ჯავისა და ონის რ-ნებში, რიონის მარცხენა შენაკადი.

33. კედელა – ქედი ონის რ-ში, შოდა-კედელას ქედის (რაჭა-ლეჩხუმის კავკასიონის მთავარი ქედის) აღმოსავლეთი ნაწილი.
34. ზოროპა – ერთ-ერთი მწვერვალი შოდა-კედელას ქედზე.
35. საკაურა (საკაო) – მდინარე ონის რ-ში, რიონის მარჯვენა შენაკადი.
36. ღარულა – მდ. რიონის მარცხენა შენაკადი.
37. დიგორი – მთა ჩრდ. კავკასიაში: “კასრის-ხევის დასავლით არს დიგორი, რომელი განიყოფის ორად – ჩერქეზიძედ და ბადელიძედ, და არს სიგრძე მისი რაჭის კავკასიიდან ჩერქესამდე” (ვახუშტი, გვ. 649). დიგორები – ოსური თემი ჩრდ. კავკასიაში (ახლ. ჩრდ. ოსეთის ტერიტორიაზე). გიულდენშტედტი მათ დუგორებად მოიხსენიებს (გიულდენშტედტის მოგზაურობა, დასახ. გამოც, გვ. 107, 125, 291). დიგორა დღეს ქალაქია ჩრდილო ოსეთში.
38. ხელარი (Ghela) – «Хелар – гора, Лечхумский уезд Кутаисской губернии» (Д. Д. Пагирев, Предметный указатель к «перечню некоторых книг, статей и заметок о Кавказе», Тифлис, 1914, გვ. 264).
39. ლაჩთა, ღარულა, ნაკიეთი, ფარავნები – ონის რ-ნის სოფლები. ფარავნებში ორი ეკლესიაა – მაცხოვრისა (XX ს.) და მთავარანგელოზის (XIX ს.).
40. უწერა – დაბა ონის რ-ში;
41. ლაგვანთა, ნიგავზები – ონის რ-ნის სოფლები.
42. ლები – ზემო რაჭის (მთის რაჭის) სოფელი ონის რ-ში. ლებში და მის მიდამოებში გვიან შუასაუკუნეების პერიოდის რამდენიმე ეკლესია და კოშკია. იგი რიონის ორივე ნაპირზე მდებარეობს და ერთ-ერთ უდიდეს სოფელს წარმოადგენს (ეკლესიის აღწერა იხ. ქვემოთ).
43. ჩვეშურა (ჭვეშურა) – მდინარე ონის რაიონში; მოედინება კირტიშის მყინვარიდან და ლებში უერთდება რიონს.
44. უწერის ეკლესია – ფეოდალური ხანის, გრანიტის ქვით ნაგები მომცრო დარბაზული ეკლესია დღეს ნანგრევების სახით არის შემორჩენილი; „ამ ეკლესიის კამარასა შინა მკიდარებს ერთი ნაწნავი, და იტყვიან თამარ მეფისასა. აქავ არს მიწა, რომელსა უწოდებენ სასუნებლად, რომელი დავსწერეთ ქართლსაც, არამედ ესე უმეტეს ძალიანი, რამეთუ გარდაფრენილი ფრინველი მას ზედა ჩამოვარდების სუნისაგან“ (ვახუშტი, გვ. 768). ასეთივე ცნობა მოყვანილი აქვს გიულდენშტედტსაც: „ტუტიანი და მისგან სულ ახლოს მდებარე მარტიალური წყაროები უმთავრესად არის ეკლესიის ბოლოს... ტუტიან წყალს მოსახლეობა ხმა-რობს სასმელად, ისინი ამით ამჟავებენ პურის ცომს, რომელიც

ამ წყლით ამოდის, ფუჟდება და უმარილოდაც მშვენიერი გემო აქვს. ამ წყაროებთან, ისევე, როგორც ონთან, იგრძნობა იის სუნი... აქაც მიწაში ჩარჭობილი ლერწმის მიღების საშუალებით ამოსწოვენ ხოლმე ნიკრისიანი ავადმყოფები ორთქლს“ (გიულდენშტედტის მოგზაურობა, დასახ. ნაშრ., გვ. 125; უნერის ეკლესიის სესახებ იხ. აგრეთვე თ. ბერაძე, დასახ. ნაშრ., გვ.122; გ. ბოჭორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ.252 და სხ.).

45. გლოლისწყალი – იგივე ჭანჭახისწყალი (მისი მარჯვენა შენაკადია ბოყვისწყალი), რიონის მარცხენა შენაკადი.
46. ჭიდროთას ციხე – საგლოლოდან უნერამდე რიონის ხეობა ძალზე ვიწროვდება, რადგან შოდა-კედელას მთის კალთები უშუალოდ მდინარეში ჩამოდიან, რის გამოც ამ მონაკვეთს შესაბამისი სახელი „ჭიდროთა“ ეწოდა, რომელიც ზედსართავ „მჭიდროდან“ მოდის. ჭიდროთას ციხე ფეოდალური ხანის ნაგებობაა; ეს იყო „ქვის კონცხზე მდგარი მაღალი კოშკი, რომლის ქვეშაც გზა გადიოდა. ჩრდილოეთიდან კარი იყო შებმული და მეციხოვნეთა ნებართვის გარეშე მთის რაჭიდან რაჭის სხვა სოფლებში ვერ წახვიდოდი“ (თ. ბერაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 35). „ჭიდროთას არს ციხე მცირე, რათა ვერ ვიდოდნენ მთის კაცნი თვინიერ მის ციხისა რაჭას“ (ვახუშტი, გვ. 768).
47. გლოლა – სოფელი ონის რ-ში, მდ. ჭანჭახის (იგივე გლოლისწყლის) ნაპირზე, ბოყოსწყლის შესართავთან. სოფელი გაშენებული იყო მდინარის ორივე ნაპირზე. გამუდმებული წყალდიდობის გამო სოფლის მარცხენა ნაწილი, რომელსაც დიუბუა ძველ გლოლას უწოდებს, მისი მოგზაურობისას მართლაც მიტოვებული იყო (უფრო ვრცლად იხ. თ. ბერაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 68-72; გლოლის ციხე და ნათლისმცემლის ტაძარი აღწერილი აქვს გ. ბოჭორიძეს, იხ. მისივე ნაშრ., გვ. 254-256).
48. ჭიორა – სოფელი ონის რ-ში, რიონის მარცხენა ნაპირზე; „გლოლის-ხევის შესართავს ზეით, რიონის სამხრეთით არს ჭიორა, დაბა მოზღუდვილი და კოშკოვანი, გოდლოვანი“ (ვახუშტი, გვ. 768). აქ მართლაც იყო თავდაცვითი ნაგებობები; შემორჩენილია განვითარებული ფეოდალიზმის ეპოქის კოშკი (საცხოვრებელი სახლი) და გვიან შუასაუკუნეების ბაზილიკური ეკლესია.
49. იტანისი (?) – მთა შოდა-კედელას ჩრდილოეთით.
50. კატისწვერი – მწვერვალი კედელას ქედზე, მდ-ების ჭანჭახისა და გომულის (რიონის მარცხენა შენაკადები) წყალგამყოფზე.
51. ფასისმთა – მწვერვალი რაჭის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მდ-ების რიონისა და ცხენისწყლის სათავეებში.

52. ღების ეკლესია – განვითარებული შუასაუკუნეების ხანის ეკლესია, მთავარანგელოზის სახელობისა.
53. სადმელი – სოფელი ამბროლაურის რ-ში, მდ-ეების რიონისა და რიცეულას ნაპირზე.
54. რიცეულა – მდინარე ლეჩხუმის ქედის სამხრეთ კალთაზე, რიონის მარჯვენა შენაკადი.
55. ხვანჭკარა – სოფელი ამბროლაურის რ-ში, რიონის მარჯვენა ნაპირზე, ლეჩხუმის ქედზე. XII-XVIII სს-ებში უკვე მნიშვნელოვანი სოფელი იყო; გ. ბოჭორიძის აღწერით, აქ ორი ეკლესიაა: ღვთისმშობლისა და გოლგოთისა. არის აგრეთვე გვიან შუასაუკუნეებში აგებული ციხე, ყიფიანების საკუთრება (გ. ბოჭორიძე, დასახ. ნასრ., გვ. 130).

Mzia Mgaloblishvili

Lela Mikiashvili

Doctor of history, chief scientific researcher, the Department of Modern and Contemporary History, The Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology

Radja in the 30-ies of the XIX century according to the „Travel“ of Dubois de Monpere

Summary

Frederic Dubois de Monpere is a scientist-traveler, whose works promoted the development of European Kartvelology. Frenchman by origin, born in Switzerland, he was an outstanding geologist, naturalist and archeologist. He traveled a lot, including Transcaucasian countries and Georgia among them (1833-1834) which resulted in his extensive work (in 6 vols) „Travels around the Caucasus, at Circassians and Abkhazians, in Kolkhida, in Georgia, Armenia and the Crimea“. The work is written in the genre of keeping a diary, where he described everything heard and seen in detail, precisely defining the information on antique, medieval and his contemporary authors about this region. The striking illustration of this very important work is the honorary reward – the gold medal of French Geographical society, awarded to him in 1838.

The importance of „Travels“ for Georgian original source studies should be especially noted: because of the known political events, a certain

gap has appeared in Georgian historiography, concerning the description on the history of the first half of the 19-th century (after the conquest of Georgia by Russia). Hence, Duboi's „Travels“ acquires the significance of primary source in many historical aspects of the given period.

The one of the chapters of the work is dedicated to the description of Radja. The author describes with the scientific scrupulosity the each village, river, mountain and ravine; his attantion is directed to the local landscape, useful minerals, historical monuments as well as to the number and character of the population, local habits and forms of administration.

In the work the author describes following settlements: Khotevi, Djeliaghele, Ambrolauri, Nikortsminda, Tsessi, Oni, Utsera, Glola, Ghebi etc.